Sektorhistorikk
KULTURDEPARTEMENTET

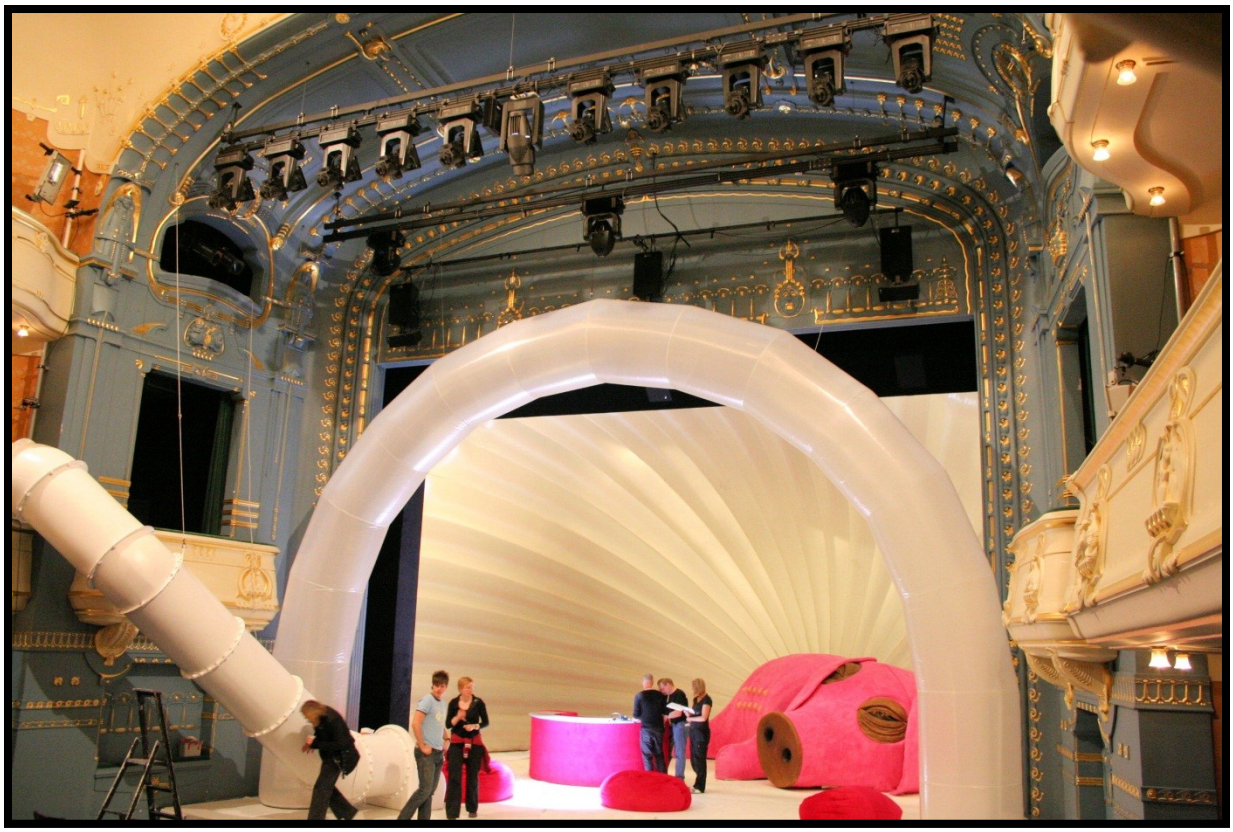

Landsverneplan for virksomheter Kulturdepartementet har ansvar for

2015

Denne sektorhistorikken er en del av landsverneplanen for virksomheter Kulturdepartementet har ansvaret for. Landsverneplanen inngår i det store bygningsvernarbeidet alle departementer er pålagt å gjennomføre i henhold til kgl. res. «Overordna føresegner om forvaltning av statlege kulturhistoriske eigedommar» som trådte i kraft 1. oktober 2006. Historikken er således konsentrert om virksomhet som har medført bruk av bygninger og byggeaktivitet. Den er for øvrig ikke ment å være dekkende for departementets virksomhet.

Historikken er i hovedsak utarbeidet av NIKU v/Anne Sætren i 2008. Mag. art. Sidsel Graffer har levert underlag for deler av kapitelet om teatrene .

Teksten er i 2012–2013 og supplert med anlegg som senere er tilkommet i verneplanen. Det er også gjort noen mindre justeringer av tekst, og det er satt inn illustrasjoner. Etter høring blant brukere og lokale myndigheter er teksten noe justert i 2014–2015 samtidig som det også er tilkommet noen flere anlegg. Disse revisjonene er utført av NIKU v/Jens Chr. Eldal.

Oslo, januar 2015

På forsiden:

Festspillene i Bergen 2008. Nationaltheatret forbereder gjestespill med *Brand* på Den Nationale Scene, Foto jce/NIKU.

Innhold

Kultursektoren i Kulturdepartementet – landsverneplanens historiske bakteppe 6
Landsverneplanen for kultursektorens eiendommer 7
1. Arkivverket 10
Akershus slott og stiftene – den eldste perioden fram til 1817 10
Fra Akershus festning via departementsgården til Stortinget – perioden 1817 til 1864 11
Fra stortingsbygning til bankbygg – perioden 1866 til 1914 13
Riksarkivet på Bankplassen – perioden 1914 til 1978 15
Kringsjå – den beste arkivbygningen i verden? 1978 til i dag 17
Statsarkivene 18
2. Teatrene 24
De dramatiske selskapene – perioden 1780 til 1840 24
De første offentlige teatrene – perioden 1800 til 1850 26
De monumentale, barokke teaterhusene – perioden 1870 til 1909 28
Mindre, offentlige teaterhus, festivitetslokaler og folkelige forlystelsessteder 34
i perioden 1850 til 1940 34
De modernistiske teaterhusene i mellomkrigstiden 37
Teaterinstitusjonene i etterkrigstiden 38
Ombygging og restaurering av de barokke teaterhusene – perioden 1970 til 2007 40
3. Museer og kulturhistoriske anlegg 42
Nidaros domkirke og Erkebispegården 42
Kunstmuseene 46
Arkeologisk museum i Stavanger 53
Personal– og kulturhistoriske anlegg 55
Nobels Fredssenter 68
4. Nasjonalbiblioteket 71
5. Norsk Rikskringkasting, NRK 73
6. Norsk Tipping, idrettsarenaer og kulturbygg 77
Litteratur: 79

Vedlegg:
Tabell. Oversikt over fredete og vernete eiendommer

Kultursektoren i Kulturdepartementet – landsverneplanens historiske bakteppe

Fram til 1982 hadde Kirke– og undervisningsdepartementet det overordnete nasjonale ansvaret for kultursaker i Norge. I perioden 1940–45 ble en rekke kunst–, medie– og kulturvernsaker overført til Kultur– og folkeopplysningsdepartementet. I 1982 ble Kultur– og vitenskapsdepartementet opprettet, og i 1990 skiftet departementet navn til Kirke– og kulturdepartementet. I perioden 1991 til 2001 var det et rent Kulturdepartement, men fra 2002 kom kirkesakene på nytt sammen med kultursakene, da dagens Kultur– og kirkedepartementet ble opprettet. Fra 1. januar ble kirkesakene flyttet ut igjen. Kulturdepartementet har ansvar for kultur, mediesaker (film, kringkasting, presse og opphavsrett) og idrett, samt spill og lotterivirksomhet.

”Kultur” eksisterer ikke som begrep før i 1830–årene, og da med et annet innhold enn det som i dag forstås med betegnelsen innenfor politikkfeltet. Innholdsmessig representerte imidlertid begrepet ”opplysning” et omtrent tilsvarende innhold på store deler av 1800–tallet. Det var opplysningstidens idealer om kunnskap og dannelse til befolkningen som utgjorde bakteppet for den statlige politikken innenfor det norske embetsmannsregimet fram til 1884. Kultursakene ble derfor løpende plassert inn under Kirkedepartementet, selv om man på store deler av 1800–tallet anså denne typen saker som private anliggender. Mange av dagens kunst– og kulturinstitusjoner er derfor etablert på privat initiativ, og drevet som ideelle stiftelser eller privateide foretak. Det offentlige bidro med enkeltbevilgninger av varierende størrelse ettersom man anså formålet tjenelig for nasjonen og det var politisk klima for bevilgningene. Unntatt fra dette er arkivverket og nasjonalbiblioteksfunksjonen i Universitetsbiblioteket hvor statens eieransvar hele tiden har vært entydig, selv om institusjonenes endringsbehov ikke har vært like høyt prioritert i alle perioder.

Tidsrommet fra 1840–årene til cirka 1870 kan karakteriseres som den politiske liberalismens klassiske tid, og offentlige bevilgninger til kulturformål var på et lavmål. Fra 1870 begynte de ideologiske skrankene å falle på flere hold. Teatrene er den sektoren innenfor det kulturpolitiske feltet hvor det offentlige senest tok aktivt del. Nationaltheatret fikk for eksempel sitt første beskjedne statstilskudd i 1928, mens teatrets bevilgninger i dag i sin helhet kommer over statsbudsjettet. Den generelle kulturpolitiske tendensen på 1900–tallet

har vært en målsetting om en demokratisering av kulturtilbudene gjennom en desentraliserende politikk. Dette har vært gjennomført i form av økende bevilgninger i etterkrigstiden, og i løpet av 1950– og 60–årene ble kulturpolitikk en del av den alminnelige samfunnsplanleggingen. Sentrale institusjoner som Norsk kulturfond ble eksempelvis opprettet i 1964.

På 1970–tallet ble det opprettet kulturstyrer i de fleste av landets kommuner, og kommunene ansatte etter hvert kultursjefer eller kultursekretærer, og et tilsvarende system ble opprettet på fylkeskommunalt nivå. Både lokalt og sentralt ble det etablert nye og økte økonomiske tilskuddsordninger. Det kom blant annet en ny biblioteklov (1971), en ny støtteordning til institusjonsteatrene (1972) og en ny, desentralisert støtteordning til museene (1975). De grunnsteinene som ble lagt for en offentlig kulturpolitikk på 1970–tallet, har vært videreført gjennom 1980– og 1990–tallet, samtidig som departementets ansvarsområde er utvidet.
En del sentrale forvaltningsoppgaver er i dag delegert til etater under Kultur– og kirkedepartementet. De viktigste er Norsk kulturråd, Nasjonalbiblioteket, Riksarkivaren, Arkiv, Bibliotek og Museumsutvikling (ABMU), Statens medieforvaltning og Norsk filmfond.

Departemenet har også ansvaret for de to store statlige selskapene NRK og Norsk Tipping som driver utøvende virksomhet. NRK eller Norsk Rikskringkasting ble opprettet som et statlig radiomonopol etter stortingsvedtak i 24. juni 1933. Etter liberalisering av radio og TV i 1981 er statsmonopolet omgjort til en stiftelse eid av staten. Norsk Tipping AS ble stiftet i henhold til kgl. res. 24. oktober 1946 og skal ved organisering av spill skaffe inntekter til viktige samfunnsformål som bygninger og anlegg for idrett og kultur.

Landsverneplanen for kultursektorens eiendommer

Landsverneplanen omfatter i hovedsak bygninger i statens eie som er tilknyttet den tradisjonelle kjernevirksomheten innenfor kultursektoren; teatrene, museene, arkivverket og bibliotekene. Man finner også en liten gruppe kulturhistoriske anlegg med betydelig personalhistorisk bakgrunn. Med unntak av arkivverket, er antallet bygninger innenfor de ulike virksomhetsområdene begrenset. Dette skyldes både sektorens historiske og politiske prosesser som har resultert i at staten kun er medeier i en del kulturbygg, samt dagens statlige eiendomspolitikk som går i retning av leie så vel som eie. Til sist kan det også ses som et

resultat av økt satsing og fornyelse, som har gjort det nødvendig å oppføre nybygg som erstatning for eldre kulturbygg.

Den historiske virksomhetsbeskrivelsen omfatter ulike områder av kultursektoren, og med litt ulik fordyping ut fra antallet objekter omfattet av verneplanen. I tillegg til en kronologisk oversikt over utviklingen på de ulike feltene, er det lagt vekt på en arkitektonisk og materiell beskrivelse av sentrale, bevarte bygg innenfor de ulike områdene for både å synliggjøre tidsmessige og funksjonelle endringer i bygningsmassen.

Statsbygg eier lokalene for Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo, samt lokalene for statsarkivene i Kongsberg, Kristiansand, Bergen, og Tromsø og for Samisk arkiv. Statsbygg eier også det gamle og fraflyttede statsarkivbygningen på Vollan i Trondheim, mens en privat stiftelse har overtatt den gamle statsarkivetbygningen i Kristiansand. Statsarkivene i Stavanger, Trondheim og Hamar holder til i privateide bygg.

De norske institusjonsteatrene er organisert som akseselskap. Nationaltheatret er det eneste teatret hvor statens eierandel er på 100 %. For Den Nationale Scene, Rogaland Teater, Trøndelag Teater og Carte Blanche har staten en eierandel på 66,7 – 70 %.

Kultur– og kirkedepartementet er hjemmelshaver for de personalhistoriske museumsanleggene Aulestad, Bjerkebæk og Roald Amundsens hjem Uranienborg. Maihaugen er forvalter av de to førstnevnte, mens Follo museum har hatt forvaltningsansvar for det siste anlegget siden 2002. Departementet er også hjemmelshaver for Eidsvollminnet.

Statsbygg er eier av de kunst– og kulturhistoriske museene Arkeologisk Museum i Stavanger og Nasjonalmuseet for kunst: Nasjonalgalleriet, Arkitekturmuseet og Samtidskunstmuseet (Kunstindustrimuseet leier sine arealer av Oslo kommune). Statsbygg eier også bygningen til Nordnorsk Kunstmuseum i Tromsø.

Når det gjelder biblioteksektoren, er Statsbygg eier av Nasjonalbiblioteket avd. Rana, mens Entra Eiendom AS har overtatt Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Varierende eier–, bruker– og ansvarsforhold har gitt grunnlag for noe skiftende plassering i verneplanarbeidet. Således ble det så sent som i mai 2012 avgjort at en gruppe med seks anlegg i Statsbyggs eie skulle inngå i Kulturdepartementets verneplan etter at Statsbygg hadde utført registrering og vernevurdering. Det gjaldt Nordnorsk kunstmuseum i Tromsø, Statens æresbolig for kunstnere (Grotten) i Oslo, den tidligere statsministerboligen i Tuengen allé i Oslo der Kulturdepartementet er leietaker til et kulturhus for design og arkitektur, Bjørgan prestegård i Kvikne hvor Bjørnstjerne Bjørnson ble født, den tidligere Vestbanestasjonsbygningen i Oslo der Nobels fredssenter driftes med stort tilskudd fra Kulturdepartementet, og det gjaldt Austråttborgen på Ørland i Sør–Trøndelag som drives som museum, Ved omtrent samme tid ble det også klart at NRKs og Norsk Tippings bygninger skulle vurderes for avklaring av verneverdier. Alle disse er således kommet forholdsvis sent inn i Kulturdepartementets arbeid med landsverneplanen.

1. Arkivverket

Arkivverket består i dag av Riksarkivet, åtte statsarkiv og Samisk arkiv. Riksarkivaren er leder for hele Arkivverket. Riksarkivet og statsarkivene har ulike oppgaver med hensyn til å ta vare på arkivmateriale fra statlige virksomheter, samt å gjøre materialet tilgjengelig for bruk. Riksarkivet oppbevarer arkivene etter sentrale statlige myndigheter og andre landsomfattende embeter og institusjoner. Statsarkivene oppbevarer arkiver etter lokale og regionale statlige myndigheter. I både Riksarkivet og statsarkivene er det dessuten private arkiver fra bedrifter, organisasjoner, institusjoner og enkeltpersoner. Det finnes i dag statsarkiv i Tromsø, Trondheim, Bergen, Stavanger, Kristiansand, Kongsberg. Hamar og Oslo. I tillegg til oppbevaring og tilgjengeliggjøring, har Arkivverket ansvar for å føre tilsyn med arkivarbeidet i staten, fylkeskommunene og kommunene, samt ansvar for å bidra til at private arkiver blir tatt vare på. Riksarkivarens myndighet er hjemlet i arkivloven. Ved utgangen av 2011 hadde Arkivverket ansvaret for papirarkiver som i hyllemeter utgjorde 235 kilometer. Av dette var 40 millioner dokumentsider digitalisert i 2011. På etatens internettsider var det i løpet av 2011 registrert 5,7 millioner besøk.

Arkivverket ble etablert som en statlig etat i 1904, da stiftsarkivene i Trondheim og Bergen ble underlagt Riksarkivaren sammen med Riksarkivet. Arkivverkets institusjoner og funksjoner har en historie lenge før etableringen av etaten. Behovet for arkiv økte i takt med utviklingen av statsmakten og framveksten av et administrativt apparat – et statlig byråkrati.

Akershus slott og stiftene – den eldste perioden fram til 1817

Kongemakt og statsadministrasjon har alltid hatt et visst behov for å etablere en oversikt over egen virksomhet, særlig med vekt på lovverk og økonomi. Arkivene fra middelalderen og den eldste perioden er likevel av et begrenset omfang både fordi skriftelig kommunikasjon og dokumentasjon var relativt lite utbredt sett med dagens øye, samt at mye har forsvunnet i årenes løp. De eldste dokumentene i Arkivverket er diplomer fra 1100–tallet, men Riksarkivets eldste bestandshistorie er fra stattholdertiden som med enkelte avbrudd varte fra 1572 til 1771. Stattholderens arkiv var på Akershus slott, hvor også lensarkivet for Akershus len og senere stift ble deponert.

En kongelig resolusjon fra 1633 påla både sorenskrivere og lagmenn å føre protokoller som skulle avleveres til lensmennene når de var utskrevet. På tross av påbudet ble det ikke fulgt opp så godt som ønskelig var fra statsmaktens side og påbudet ble gjentatt en rekke ganger. Da Rantzau tiltrådte embetet som stattholder i 1732 foreslo han et sentralisert arkiv for hele landet, men dette ble ikke gjennomført. Rantzau ønsket også bedre orden på sitt arkiv på Akershus slott, og fikk laget et register fra 1734. I 1780–årene ble det på nytt tatt et initiativ for å få ordnet og administrert arkivaliene, noe som resulterte i Akershusregisteret fra 1792.

Fra Akershus festning via departementsgården til Stortinget – perioden 1817 til 1864

Kongeborgen Akershus festning ble i 1300 omtalt som kongens arkivdepot. Etter hvert som borgen ble ombygget til slott og til slutt armedepot, ble lokaler der fortsatt brukt til oppbevaring av statlige sentralarkiver helt fram til overflyttingen av arkivmaterialet til stortingsbygningen i 1866.

Etableringen av et norsk sentralt arkivverk ble først virkelighet etter oppløsningen av det dansk–norske riket i 1814. Den 6. juni 1817 ble Riksarkivet opprettet som eget kontor underlagt Finansdepartementet. I regjeringens resolusjon het det følgende:

At den hidtil af militaire depot benyttede Bygning i Departementsgaarden i Christiania skal bruges til Rigsarchiv, hvori opptages samtlige til Opbevaring qvalifiserte Protocoller og Documenter fra det gamle Rigsarchiv paa Akershus Fæstning, der vedkommer Slotsloven, Overhofretten, Regjeringskommisionen og andre Autoriteter, der have været gjældende for hele Riget, og i hvilket Archiv tillige i sin Tid blive opbevare Protocoller og Documenter, vedrørende den for Norge, siden dets Adskillelse fra Danmark, etablerede Regjering, forsaavidt disse fortjene Opbevaring. (Sitert etter Svalestuen 1992).

En medvirkende årsak til at det ble rettet oppmerksomhet mot sikringen av arkivene var et tyveri av protokoller fra arkivrommet på Akershus slott. Soldater fra festningen hadde brutt seg inn i arkivet og solgt tyvgodset til handelsmenn i Christiania. Ikke alt kom til rette igjen, men hendelsen resulterte både i et klart administrativt ansvar for arkivene og en flytting til Finansdepartementets egen bakgård i Prinsens gate. Departementsgården var en fellesbetegnelse på flere eldre bygninger i det kvartalet hvor det gamle hovedpostkontoret ligger i dag. Finansdepartementet holdt til i den såkalte Generalitetsgården fra 1714. Her kom Riksarkivet til å disponere tre etasjer helt fram til 1866. Bygningene ble revet i 1916, men er rekonstruert på Norsk Folkemuseum. Det var likevel et behov for lokaler på Akershus, for i

begynnelsen av 1820–årene kom over tusen sekker med arkivsaker fra København. Ordningen ble derfor slik at de nyeste arkivene lå i departementsgården, mens hovedarkivet med den eldste arkivbestanden ble liggende på Akershus. Her var det blitt romsligere, og Riksarkivet kunne etter hvert disponere 11 rom. I 1830–årene ble blant annet et par rom satt i stand til kontorbruk slik at man kunne ha en arbeidsplass på stedet hele året.

Riksarkivet var i de første tiårene et tilleggsansvar for byråsjefer i Finansdepartementet, samt etter hvert også en egen kommisjon med ansvar for ordning av arkivene. I 1835–37 ble de to første egentlige arkivarer ansatt. I 1839 ble det vedtatt en nødvendig faglig og administrativ reorganisering ved at alt ansvar ble lagt til en egen arkivar på byråsjefnivå. Landets først riksarkivar er en velkjent skikkelse i norgeshistorien, det var den presteutdannede dikteren Henrik Wergeland. Det er de kalde og fuktige murene på Akershus som har fått skylden for hans sykdom og død i 1844, men hans periode som riksarkivar var likevel den kunstnerisk mest produktive i hans liv. Hans kontor på Akershus er rekonstruert av den tidligere riksantikvaren Tschudi–Madsen etter Wergelands egne inventarlister.

I 1846 ble Riksarkivet overført til Kirkedepartementet. Dette er et interessant veiskille når det gjelder på synet på Riksarkivets rolle og betydning som det vi i dag ville kalle en kulturarvsinstitusjon. I innstillingen fra 1846 heter det følgende:

Endelig antage vi, at rigsarchivet, som nu henhører under Finans–Departementet, bør henlægges til Kirke–Departementet, under hvis Bestyrelse nu henhører Musæer og Bibliotheker, med hvilke Rigsarchivet i en vis Henseende synes å staae i nær Forbindelse, ligesom Archivet for løbende Sager hører i lige Grad til ethvert Regjerings–Departement især. (Sitert etter Svalestuen 1992).

Riksarkivets situasjon på store deler av 1800–tallet er i stor grad fortellingen om akutt plassmangel. I den første perioden er den også preget av meget utilfredsstillende lokaler, særlig på Akershus festning. Her ble gamle dokumenter lagret både i fuktige kjellerhvelvinger hvor gulvplankene råtnet bort, og på loftet hvor snøen drev inn om vinteren. Det fantes ingen lesesal på Akershus og åpningstiden var tilpasset den naturlige lystilgangen, nemlig mellom kl.10 og 14. I 1850 var plassmangelen så akutt at riksarkivaren måtte beslutte innleveringsstopp. Dette skjedde til tross for at det 1837 var vedtatt en resolusjon som påla lokale embetsmenn å avlevere alle eldre dokumenter til Riksarkivet. I tillegg til avleveringsstopp, ble en del av den foreløpige løsningen opprettelsen av ett eget regionalt

stiftsarkiv i Trondheim i 1850. Dette arkivet var det første av sitt slag i Norden og fikk navnet ”Centralarchivet i Trondhjem” med ansvar for de fire nordligste fylkene. Dette var det første av de i dag åtte statsarkivene, men det skulle gå ytterligere 35 år før det neste stiftsarkivet ble opprettet. I mellomtiden måtte det finnes andre løsninger på Riksarkivets plassproblemer. Det skulle bli de storstilte planene for et nybygg for landets folkevalgte, nemlig det nye stortinget på Karl Johans gate.

Fra stortingsbygning til bankbygg – perioden 1866 til 1914

Den nye bygningen for stortingsrepresentantene skulle også bli den første bygningen som ble spesielt planlagt og innredet for Riksarkivets behov. Det var likevel ikke etter arkivarenes eget ønske, for behovet var primært et enkelt, funksjonelt og brannsikkert bygg med utvidelsesmuligheter. Riksarkivaren hevdet selv at det ikke var lett å finne en mer unaturlig kombinasjon enn riksarkiv og storting. Den norske regjeringen måtte husholde med knappe ressurser. Nå var landets slott og universitet fullført, men man kunne ikke oppføre bygg for enhver statlig virksomhet. Selv om Norges Geografiske Oppmålinger fikk et eget bygg på Tullinløkka, måtte Riksarkivet inn i det nye stortingsbygget.

Akersgaten med Stortingsbygningens riksarkivfløy t.h. Ukjent fotograf ca. 1870, Oslo Museum. Etter www.digitaltmuseum.no (creative commons).

Et kombinasjonsbygg ble dermed reist i 1860–årene og bygningen sto ferdig i 1864 etter arkitekt Emil Victor Langlets tegninger. I 1866 flyttet Riksarkivet inn og fikk for første gang siden 1817 hensiktsmessige lokaler hvor det var rikelig med plass. Arkivet disponerte mer enn

halvparten av arealene og hadde god plass til både personale og gjester. Mot Akersgaten lå administrasjonsbygningen med lesesal og kontorer, mens magasinene lå over to etasjer i bygningens midtre og bakre del mot Akersgaten. Kravene til brannsikkerhet var med på å fordyre oppføringen av bygningen, og omfattet blant annet magasiner med hvelvet tak og sinkplater på hele stortingsbygningens takflater. Arkitektonisk kan man si at Riksarkivet var med på å skyve nasjonalforsamlingen opp og fram i bybildet, ved at de folkevalgtes lokaler lå over og foran arkivets lokaler.

Riksarkivet hadde ved innflyttingen cirka 2700 hyllemeter, men i det nye bygget var det plass til 14 000. Det skulle likevel ikke gå mange tiår før plassproblemer igjen gjorde seg gjeldende. Det skyldtes både økte avleveringer, men også de folkevalgtes behov for mer plass. I 1890–årene begynte prosessen med å finne nye lokaler for Riksarkivet. Igjen ble fraspalting av stiftsarkiver en tjenlig måte å løse plassmangelen på, i henhold til en økende arkivfaglig bevissthet om differensiering av arkiv etter proveniens.

Perioden i stortingsbygningen innebar en viktig milepæl for arkivverket. Ved kgl. res. i 1875 ble det besluttet at Riksarkivet skulle være en frittstående institusjon underlagt et eget riksarkivarembete. I hele midtre del av 1800–tallet hadde sentrale historikere hevdet Riksarkivets betydning som en vitenskapelig institusjon, noe som blant annet ble understreket ved overføringen av Universitetets diplomsamling til Riksarkivet i 1846. Det var også en sentral skikkelse innenfor det historiefaglige miljøet, universitetsprofessor og stortingsrepresentant Ludvig Kristensen Daa, som foreslo fristillingen for å øke anseelsen og selvstendigheten til en sentral vitenskapelig institusjon. Ekspedisjonssekretær Michael Birkeland ble utnevnt i embetet som riksarkivar samme år, og det var han som etablerte en bevisst politikk basert på et desentralisert arkivverk.

I 1877 foreslo riksarkivaren at de tre sørlige stiftene ble en egen avdeling under Riksarkivet. Dette var både et forsøk på å øke bemanningen, men også en klargjøring av en arbeidsfordeling som hadde utkrystallisert seg innenfor Riksarkivet. Blant annet hadde etterspørselen etter rettsprotokoller knyttet til eiendomssaker økt betraktelig etter at Riksarkivet flyttet inn i stortingsbygningen. Riksarkivaren vant ikke gehør for ansettelse av en egen stiftsarkivar, men i løpet av 1890–årene var magasinsituasjonen i arkivet kritisk og riksarkivaren fremmet gjentatte forslag om etablering av et eget stiftsarkiv utenfor stortinget. I

1885 hadde Bergen fått sitt stiftsarkiv for de vestlige stift, men situasjonen i Christiania ble ikke vesentlig bedret både på grunn av økte avleveringer og økt antall publikumshenvendelsen. Riksarkivarens forslag ble likevel avslått på bakgrunn av statens sparehensyn, først av regjeringen og deretter av Stortinget. Løsningen kom først etter at Norge var blitt en egen nasjonalstat i 1905. I 1909 ble det besluttet å utarbeide planer for et nybygg på Bankplassen 3, og i 1914 flyttet Riksarkivet ut av stortinget og etterlot seg det nye stiftsarkivet med navnet Kristiania Stiftsarkiv.

Riksarkivet på Bankplassen – perioden 1914 til 1978

I 1906 hadde hovedstaden fått et nytt bankbygg på Bankplassen, og i 1914 kunne Riksarkivet overføres til det fraflyttede bankbygget fra 1828. Arkitekt Grosch strenge empirebygning hadde fått et magasintilbygg langs Revierstredet for å kunne dekke bygningskompleksets nye funksjoner. Det var arkitekt Henry Bucher som hadde fått oppgaven med å utforme tilføyelsen til det gamle bankbygget. Magasinbygget fikk fire etasjer og rikelig med vinduer. På grunn av brannhensyn var vinduene i jernrammer med trådglass. Bygningen fikk heis og det var en egen lesesal med plass til 24 gjester, det vil si dobbelt så mye som det hadde vært i stortingsbygningen. Fløyen ble plassert slik at det skulle være utvidelsesmuligheter, men det alternativet gikk man raskt bort fra. Allerede i 1918 begynt riksarkivaren å arbeide for et helt nytt arkivbygg, det vil si kun fire år etter at man hadde flyttet inn i nye lokaler. Årsaken er det gjennomgående temaet for Riksarkivet i nesten 160 år; plassproblemer. De nye lokalene på Bankplassen rommet ikke stort mer enn den mengden arkivalia som ble overflyttet fra stortingsbygget, og utvidelsesmulighetene på tomta var begrenset. I tillegg anså man det gamle bankbygget som brannfarlig på grunn av takets trekonstruksjon.

Nå skulle likevel Riksarkivet ha tilhold på Bankplassen i ytterligere 68 år, helt fram til dagens bygningskompleks sto ferdig på Kringsjå. Så hvordan løste man så økte behov for magasinplass, husrom for flere ansatte og publikums behov i mellomtiden? Riksarkivaren måtte arbeide på to nivåer i denne perioden; et langsiktig arbeid med målsetting om å finne ny tomt til et nytt bygg, samt et kortsiktig og pragmatisk arbeid med å finne mer kortsiktige løsninger gjennom etablering av flere mindre magasiner rundt i byen. I tillegg ble lokalene på Bankplassen utnyttet på en svært effektiv og oppfinnsom måte. På 1950–tallet ble det laget et hyllesystem som nesten doblet magasinkapasiteten ved hjelp av seksjoner som rullet på skinner oppe under taket, samtidig som krypkjelleren under magasinbygget ble stuet fullt.

Kjelleren hadde jordgulv og en høyde på 1,1 – 1,25 meter. Under 2. verdenskrig ble mye av det meste verdifulle materialet lagret her. Rett etter okkupasjonen ble middelalderkirker av stein og gravkapell rundt på Østlandet tatt i bruk som nødlagringsplass, men etter hvert ble Kongens gruve på Kongsberg klargjort for lagring av verdifullt materiale både fra Riksarkivet og Statsarkivene, så vel som museene og Oslo kommune. Dette viste seg å være en ideell oppbevaringsplass, med jevn temperatur og lav fuktighet. Etter krigen inngikk derfor lagring i fjell som en vesentlig del av et ønsket nytt arkivbygg.

Transport av arkivalia fra Riksarkivets fjernmagasin på Hovedøya i 1965. Foto Johan Brun. Norsk Folkemuseum. Etter www.oslobilder.no (creative commons).

Tomtealternativene for et Riksarkiv har vært mange. Et av de første var Observatoriegaten 6, som var et reelt alternativ fram til 1950–tallet. Murvillaen på eiendommen forble en underavdeling av Riksarkivet i samme periode. Det ble sett på mulige tomteløsninger på Ullevål, Blindern, Torshov og Bygdøy i perioden før 2. verdenskrig. Fra 1950–tallet var Stensparken, Adamstuen, Skådalen, universitetsområdet på Blindern, Grorud og Sørkedalen aktuelle før Kringsjå ble et omforent resultat på slutten av 1960–tallet. I tillegg til Observatoriegaten 6 hadde Riksarkivet i den siste perioden før flyttingen til Kringsjå, magasiner under regjeringskvartalet, i ett 300 år gammelt kruttårn på Akershus og i fire militære bygg på Hovedøya; Lavetthuset, Lindøysund magasin og de to store krutthusene. I Langes gate var det i tillegg en kontorfilial og i regjeringskvartalet avdelinger med departementsarkiver. Det var utplassert arkivarer på alle disse stedene, og i tillegg til ordning av arkivene hadde de ansvar for transportert av arkivalia fram og tilbake til Bankplassens lesesal. Forholdene på Hovedøya var kanskje blant de mest særpregete. De fleste rommene

var uten naturlig lys, og det elektriske opplegget var begrenset. Det var heller ikke innlagt vann eller kloakk. Om vinteren foregikk transporten mellom bygningene ved hjelp av ski, før det ble gitt innkjøpstillatelse til truger for de to arkivarene. Da arkivene skulle flyttes til Kringsjå utgjorde arkivaliene fra Hovedøya 10 000 hyllemeter.

Kringsjå – den beste arkivbygningen i verden? 1978 til i dag

I 1978 kunne Riksarkivet flytte inn i et nytt moderne arkivbygg, i samboerskap med Statsarkivet i Oslo og Norsk lokalhistorisk institutt. Bygningskompleksets første byggetrinn ble utformet av arkitektene E. Moestue og P. Carlsen, og var godt tilpasset terrenget. Arkivbygget ligger på en høyde ved Sognsvannsbanens endestasjon, slik at gode kommunikasjonsforhold var sikret. Bygningskroppen rager tre etasjer over bakken, men hadde syv etasjer under markoverflaten. De store fjellhallene ligger 15– 25 meter nede i stabilt fjell og rommet i første byggetrinn 80 000 hyllemeter fordelt på 10 000 kvadratmeter grunnflate. Arkivhaller i fjell gir optimale bevaringsforhold for papir på grunn av lav temperatur og fuktighet, og anlegget har klimastyring som gjør det mulig å kontrollere forholdene svært nøyaktig. Blant arkivbyggets andre moderne innretninger var rørpostsystemet som formidlet de besøkendes behov fra lesesalen og ned til de ”underjordiske” arbeiderne i fjellhallene. Heisen frakter arkivaliene opp igjen til brukerne av bygget. Lesesalen på Kringsjå hadde etter første byggetrinn plass til 60 besøkende, samt en fleksibel åpningstid som også omfattet kveldstid og helger

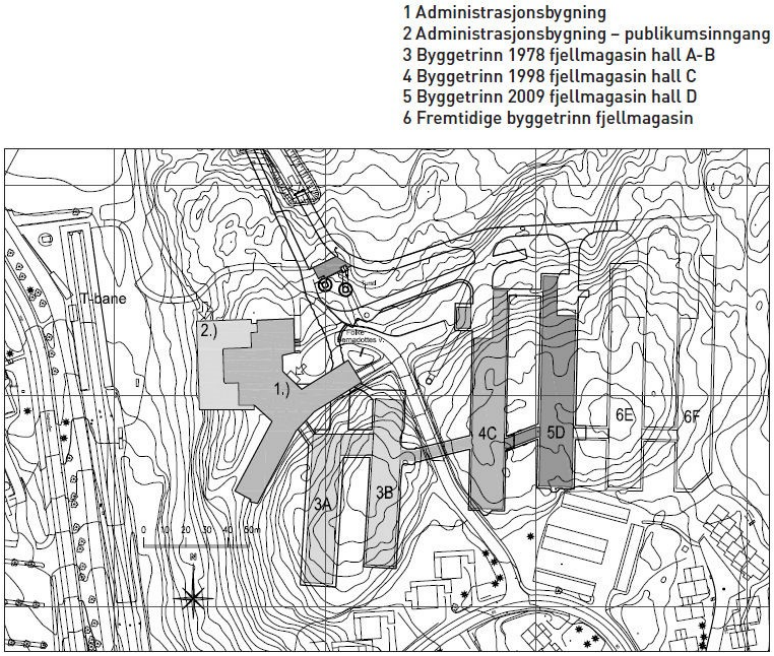

Situasjonsplan for Riksarkivet på Kringsjå. T.v. administrasjonsavdeling og publikumsavdelinger (1) omgitt av tilbygg for publikumsavdelinger fra 2005 (2). T.h. utførte og planlagte fjellhaller (3–6). Etter Statsbygg ferdigmelding 681/2009.

Ved innflyttingen hadde man beregnet at magasinene ville ha kapasitet fram til midten av 1990–årene, og det skulle vise seg å holde stikk. Heldigvis gikk det ikke 60 år før den nye utvidelsen kom denne gangen. Utvidelsen kom med en ny magasinhall på 6.000 kvadratmeter grunnflate i 1998. Det var imidlertid også behov for bedre og utvidete kontor– og administrasjonslokaler, samt nye arealer for publikum. I 2005 sto tilbygget ferdig. Utvidelsen og ombyggingen er tegnet av Kritt Arkitekter A.S. ved Oddvar Johansen og Guttormur Magnusson. Den så langt siste utvidelsen omfatter et nytt tilbygg på 2.000 kvadratmeter, i tillegg til ombygging av 2.000 kvadratmeter i den eksisterende bygningen fra 1978. Den bygningsmessige endringen har gitt flere kontorer og arbeidsrom, samt ny konserveringsavdeling. Dessuten har arkivbygget fått et nytt auditorium og en serie møterom som gir gode muligheter for konferanser, kurs og åpne husarrangementer. Bygningen rommer også en ny lesesal for mikrofilm og digitale medier. En vesentlig arkitektonisk endring av den opprinnelige situasjonen består i at bygningen nå henvender seg ut mot Sognsvann stasjon, med publikumsinngang på motsatt side av den opprinnelige planløsningen. Den opprinnelige materialbruken i eksteriøret er delvis videreført, men med en helt ny detaljering og med vesentlige innslag av glass i fasadene og enkelte partier i klare kontrastfarger. Det opprinnelige anleggets markante preg av 1970–tallets såkalte betongbrutalisme som fikk lesesalsfløyen til å ligne en solid bunker, er dermed fullstendig forandret til et mer utadvendt og åpent uttrykk.

En ny fjellhall med plass til 5.400 kvadratmeter magasinrom ble ferdig i 2009. Den nye fjellhallen er bygd parallelt med tidligere fjellhall. Den gir plass til 40 kilometer med papirarkiver, og har også spesialrom for langtidslagring av digitale arkiver. Ett av miljømålene er at energiforbruket skal være 15 prosent lavere enn forrige byggetrinn. Hallen er tegnet av Arkitektene Astrup og Hellern.

Statsarkivene

Prosessen og bakgrunnen for opprettelsen av de eldste statsarkivene er omtalt ovenfor. Her følger derfor kun en kort bygningsmessig gjennomgang av de enkelte arkivene.

Statsarkivet i Trondheim ble opprettet under navnet ”Centralarchivet i Trondhjem” i 1850. Ordningen var den første av sitt slag i Norden, og arkivet hadde ansvaret for de fire nordligste

fylkene. De første årene hadde arkivet tilhold i kommandantboligen på Christiansten festning. Verken de bygningsmessige forholdene eller lokaliseringen var gunstig, og det ble arbeidet for et nybygg fra første stund. I 1865 sto det ferdig i Bispegaten 7b. Det var arkitekt Eilert Christian Brodtkorb Christie som hadde fått oppdraget med å tegne landets første stiftsarkiv. Han var utdannet i Tyskland og som en tidstypisk representant for sin stand var han opptatt av norsk middelalder. Christie sto bak restaureringsplaner for både Stavanger domkirke, Håkonshallen, Mariakirken og Domkirken i Bergen. Fra 1872 og fram til sin død i 1907 ledet han restaureringsarbeidene på Nidarosdomen. Stiftsarkivets bygning ble oppført i rød tegl, med en klar arkitektonisk referanse til middelalderens arkitektur. Christie kan sies å hente inspirasjon fra den tyske rundbuestilen, som er en sammensmelting av nyromansk og nyrenessansens stilelementer. Bruken av rød tegl var dessuten vanlig i 1800–tallets historismearkitektur.

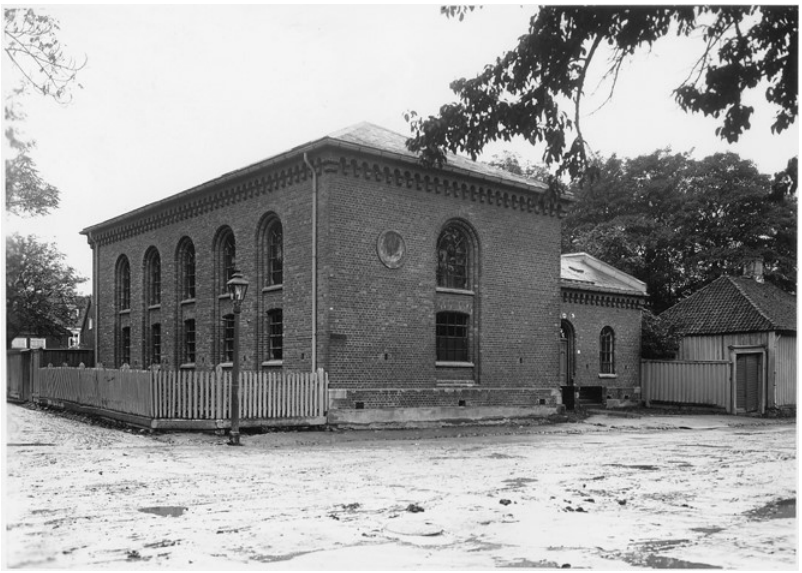

Statsarkivet i Trondheims lokaler i Bispegaten 1865 – 1927. Etter www.arkivverket.no.

Statsarkivets magasindel var en rektangulær toetasjes bygning med helvalmet tak, og kontor og administrasjonsdelen ble plassert i et L–formet tilbygg i én etasje. Statsarkivbygningen i Bispegaten var i over femti år det eneste bygget i Norge som var spesialtilpasset for arkivfunksjonen. På grunn av brannfaren var det ikke aktuelt å bruke lyskilder i magasinene, så bygningen hadde en gjennomtenkt løsning med naturlig lysinnfall som dekket alle hyllene i arkivet. Det var imidlertid kun ett kontor i bygningen, til bruk for stiftsarkivaren. Det innebar at alle besøkende måtte benytte dette rommet. Lesesalen ble ikke tatt i bruk før i 1895 fordi rommet manglet oppvarmingsmuligheter. Etter at en ovn var installert, fikk også personalet sine arbeidsplasser på lesesalen. Til tross for de spesialtilpassete fasilitetene, ble bygningen

symptomatisk nok raskt for liten. Det skyldtes til en viss grad de økte avleveringene, og arkivalia måtte oppbevares i lokaler utenfor arkivbygningen. Fram til 1909 arbeidet man med tanken om utvidelser, men forlot denne planen til fordel for et nybygg på en større tomt.

I 1927 sto nybygget klart på tunet til gården Vollan, mellom Klostergaten, Klæbuveien og Høgskolevegen. Statsarkivet fikk en sentral plassering i forhold til den nye tekniske høgskolen. Allerede i 1896 hadde arkitekt Hoflund utarbeidet tegninger til et nybygg, men både kostnadene og tomtespørsmålet hadde stilt saken i bero. Nye tegninger ble utformet av arkitekt Axel Guldahl, men han ble bedt om å omarbeide sitt førsteutkast etter mønster av de nylig godkjente tegningene for Statsarkivet i Bergen. I 1921 ble de reviderte tegningene akseptert av departementet, men på grunn av Guldahls død samme år måtte arkitekt Hagbart Schytte–Berg fullføre arbeidene. Den produktive og internasjonalt orienterte Schytte–Berg er blant annet kjent for Skien kirke, og sine arbeider i jugendstilen i Ålesund. I perioden 1922–26 sto byggearbeidene på Vollan stille på grunn av de økonomiske nedgangstidene, og først sommeren 1927 kunne innflyttingen i Høgskolevegen 12 starte opp. I nybygget var det en stor lesesal, ekspedisjon, kontor for statsarkivaren, bibliotek og felles kontorarealer for arkivmedarbeiderne. Dessuten hadde statsarkivaren og vaktmesteren hver sin leilighet i huset. Bygningen hadde også et internt telefonanlegg med 27 apparater, desinfiseringsrom for arkivsaker, ventilasjonsanlegg og to heiser. Eiendommen i Bispegaten ble overtatt av Trondheim kunstforening og den fraflyttede arkivbygningen ble revet til fordel for foreningens nybygg.

Statsarkivet i Bergen med tilbygget fra 2011 og ny hovedinngang i den gamle arkivfløyen midt i bildet. Prosjekterings-illustrasjon fra NAV AS arkitektkontor. Etter www.statsbygg.no.

Den nye statsarkivbygningen på Vollan ble moderat utsmykket og innredet, blant annet fordi ferdigstillelsen av et nytt statsarkiv i Bergen hadde ført til budsjettoverskridelser. Byggesaken i Bergen hadde gått langt raskere enn i Trondheim, og det nye *Statsarkivet i Bergen* sto ferdig allerede i 1921, tegnet av bergensarkitekten Egill Reimers. Reimers hadde hentet inspirasjon til nybygget fra statsarkivets tidligere lokaler i den gamle Nykirkens fattigskole på Klosteretog annen gammel murbebyggelse i byen. En annen historisk referanse i statsarkivet arkitektur er romanske former i inngangsparti og hovedtrapp der det også er plassert en skulptur av St. Sunniva, som alt sammen viser til klosteret på Selje, stiftet av Sunniva og det første bispesete for Bjørgvin bispedømme. I 1924 fikk statsarkivbygningen i Bergen Houens diplom.

De to statsarkivkompleksene har klare likhetstrekk når det gjelder arkitektonisk hovedgrep og plandisposisjon. Begge anleggene har klare, artikulerte og rektangulære bygningskropper plassert med langsidene mot gaten. I akse med de midtstilte inngangspartiene ligger magasinfløyen plassert innover på tomten. Bygningskroppen mot gaten rommet de administrative funksjonene, og overgangen mellom de to klart adskilte funksjonene er løst gjennom et lavere mellombygg med ordningsrom. Magasindelen har klart enklere arkitektonisk utformete fasader, og er høyt utnyttet gjennom sine fem etasjer med lav etasjehøyde. Begge de representative administrasjonsdelene er toetasjes bygninger med helvalmet tak i en enkel og klassiserende stil med innslag av nordisk nybarokk. Statsarkivet i Trondheim er imidlertid noe større volummessig, og magasindelene er noe ulikt utformet når det gjelder takløsningen. Bakgrunnen for de tomtemessige disposisjonene på begge disse anleggene er hensynet til senere utvidelsesmuligheter. Løsningen er også relativt lik den som Riksarkivets bygg fikk på Bankplassen i 1914, men her var utvidelsesmulighetene svært begrenset. Sett i forhold til løsningen for det gamle statsarkivet i Trondheim, er situasjonen ”vrengt”. I Bispegata var det magasinbygget som utgjorde det representative volumet mot gaten, mens administrasjonsdelen var et mindre og enklere bygg plassert på baksiden. Både departement og arkivverket selv hadde tatt lærdom av mange tiårs erfaringer med sprengte lokaler, og innsett at bygningsmessige utvidelser over tid var en nødvendighet for at arkivverket skulle kunne fylle sine samfunnsmessige oppgaver. Høsten 2006 flyttet likevel Statsarkivet i Trondheim fra Vollan, og etablerte seg i nye lokaler i arkivsenteret i Kulturbunker Dora1 på Nyhavna. Statsarkivet i Bergen har utvidet sin bygningsmasse både i

1975, 1992 og 2011 mens en rehabilitering av den eldste bygningsmassen ble avsluttet i 2012 der krav til universell utforming har ført til store endringer av adkomst og publikumsforhold.

I 1935 ble det neste større byggeprosjektet gjennomført da *Statsarkivet i Kristiansand* ble oppført. Tomtevalget falt på høyden Bellevue med utsikt over Vesterhavnen. Ansvarlig arkitekt for utformingen av planene var statens bygningsinspektør Hans Fredrik Crawfurd–Jensen, men tegningene er signert S.T., som sannsynligvis står for saksbehandler i Statens bygningsinspektorat, arkitekt Sigurd Trøim. Bygningsvolumet ble disponert med kontorer, lesesal og arkivarbolig i de øverste etasjene, og magasinene i de nedre delene av bygningen. Anlegget hadde et klart monumentalt preg, med et større trappeanlegg i naturstein som slynget seg opp til det kubiske bygningsvolumet på toppen av høyden. Frontfasaden var symmetrisk utformet omkring et inngangsparti med sidefelt i upusset teglstein, murt i et dekorativt mønster med liggende felt av lys granitt. Bygningens stramt oppbygde fasader plasserer den stilmessig i overgangen mellom nyklassisisme og funksjonalisme. Ved innflyttingen hadde statsarkivbygningen en lagringskapasitet på 3500 hyllemeter, og på 1960–tallet var magasinkapasiteten oppbrukt. I 1997 sto et nytt statsarkivbygg ferdig i Märthas vei 1 i Kristiansand med kapasitet på 12000 hyllemeter. Det gamle statsarkivbygget ble overtatt av stiftelsen Arkivet; senter for historieformidling og fredsbygging. Bakgrunnen for dette er blant annet bygningens historie som landsdelens hovedkvarter for Gestapo fra 1942 – 45.

Statsarkivet i Kristiania ble formelt etablert i 1914, da Riksarkivet flyttet ut av stortingsbygningen. Nasjonalforsamlingen hadde imidlertid et voksende behov for plass, så i 1938 måtte Statsarkivet flytte til nye leide lokaler i Kirkegaten 14–18. Her holdt de til, med noen arealrokkeringer, fram til 1974. Etter en kort periode i Prinsen gate 7–9, flyttet Statsarkivet i Oslo opp til Riksarkivets nybygg på Kringsjå i 1978.

I 1917 ble *Statsarkivet i Hamar* etablert, med ansvar for fylkene Hedmark og Oppland. Statsarkivet hadde i den første perioden sine lokaler i bygningen til Vangs Sparebank i Parkgaten 2. I 1958 flyttet institusjonen inn som leietaker i en nyoppført forretningsgård i Strandgaten 71, og siden 1991 har Statsarkivet i Hamar holdt til i forretningskvartalet Bazarene, Lille Strandgate 3.

Statsarkivet i Stavanger ble etablert 1970. Arkivet har ansvar for Rogaland fylke og holder til i leide lokaler i Bergelandsgaten 30. I 1988 ble *Statsarkivet i Tromsø* opprettet og flyttet inn i et nybygg på universitetsområdet. Det hadde imidlertid vært et statsarkivkontor i Tromsø fra 1952, men det var administrativt underlagt Statsarkivet i Trondheim. Det nyeste statsarkivet ligger på *Kongsberg* og ble opprettet i 1994. Det holder til i et nybygg i Frogsvei 44.

Samisk arkiv/ Sámi arkiiva startet i 1988 som et samarbeidsprosjekt mellom Norges allmennvitenskapelige forskningsråd (NAVF), Nordisk samisk institutt og Arkivverket for å sikre skriftlig kildemateriale til samisk historie. I 2005 ble det etablert som en underavdeling av Riksarkivet. Samisk arkiv flyttet i 2009 inn i nye lokaler i den samiske vitenskapsbygningen Diehtosiida i Kautokeino., med tilhold i Ájastealli 3 i Kautokeino.

2. Teatrene

I dag er teaterdrift i stor grad definert som et statlig ansvar med formål å skape et godt og bredt kulturtilbud i hele landet. Stat, fylkeskommuner og kommuner har påtatt seg et ansvar for teaterdrift for de store institusjonsteatrene i Bergen og Oslo; Nationaltheatret og Den Nationale Scene, så vel som de mange landsdels– og regionteatrene. Fram til 1970–tallet var i all hovedsak teatrene organisert som private aksjeselskap, mens det offentlige i dag er hovedaksjonærer og har styrket bevilgningene til denne sektoren av kulturlivet.

De dramatiske selskapene – perioden 1780 til 1840

Den norske teaterhistorien kan sies å starte med opprettelsen av Christiania Dramatiske Selskab i 1780. Latinskolene hadde spilt pedagogiske skolekomedier fra 1560–tallet, og fra midten av 1600–tallet hadde omreisende teatertrupper gjestet rådhus, rådstuer eller andre improviserte scener som herskapshusenes ballsaler. I perioden mellom 1738 og 1802 fikk det offentlige teaterlivet et avbrudd på grunn av Christian VIs teaterforbud. Teaterforbudet hadde likevel ikke innvirkning på private selskapers aktiviteter. I perioden 1780 – 1839 ble det etablert 13 dramatiske selskap med medlemmer fra det høyere borgerskap i landets byer og kjøpsteder. De private selskapene holdt til i både ombygde lokaler og etter hvert i egne teaterbygninger. Nybyggene ble oftest finansiert ved aksjetegning. Blant teatrene som holdt til i ombygde lokaler er Daniel Lunds gård i Trondheim (1803), Arendal Teater på Teaterplassen på Tyholmen (1811), teatersalene hos Gitle Hæstad i Egersund (1825), på Krutthushaugen i Kristiansund (1825) og i Herregården i Larvik (1820). De dramatiske selskapene som reiser egne nybygg omfatter Komediehuset i Bergen (1800), Teatret ved Austadstredet i Drammen (1801), Teatret i Akersgaten (1802), Teatret på Grønland i Drammen (1806), Olrogs lokale i Kristiansand (1807), Trøndelag Teater (1816), Teatret ved Halden Klub (1820) og Fredrikshald Teater fra 1838.

I Norge bygges de dramatiske selskapenes teatre forut for de offentlige teatrene. Dette er et særnorsk fenomen, og kan sies å være et resultat av landets politiske og økonomiske situasjon som en del av kongeriket Danmark–Norge. På 1600–tallet vokste nasjonalstatene frem i Europa og makten knyttes til de eneveldige kongehusene. I Norden etableres en sterk hoffteatertradisjon i Sverige og Danmark på 1700–tallet, men også en motreaksjon i form av

pietisme og teaterforbud. I Danmark virket Christian VIs teaterforbud fra 1738–46, men fra 1770 står teatervirksomhet under kongens beskyttelse, og de dramatiske selskapene vokser parallelt med de omreisende truppenes virksomhet. I Norge virket teaterforbudet i praksis frem til 1802, og de privat dramatiske selskapene ble derfor overklassen og det voksende borgerskapets mulighet til å delta i de kunstneriske og kulturelle strømningene i samtidens Europa.

Rekrutteringsgrunnlaget for de dramatiske selskapene var embetsmenn, kjøpmenn og offiserer. De dramatiske selskapene ble opprettet etter europeisk mønster, med det europeiske profesjonelle teatret som forbilde for virksomheten. De dramatiske selskapene var en sosialt lukket krets som spilte amatørteaterforestillinger, og hvor medlemmene vekslet mellom å være skuespiller og tilskuer. Enkelte av medlemmene skrev også selv skuespill.

De dramatiske selskapene var et byfenomen. Landets økonomiske oppsving gjennom økt handel og eksport hadde lagt grunnlag for et handelspatrisiat, og de hadde tilhold i byer og kjøpsteder. I noen grad gjenspeiler antallet medlemmer i de dramatiske selskapene folketallet i byene de hørte hjemme, men først og fremst andelen av embetsmenn, kjøpmenn og offiserer. De små byene hadde en høyere prosentvis rekruttering i forholdet til folketallet generelt, og en relativt sett større teateraktivitet enn de større byene ved begynnelsen av 1800–tallet.

De dramatiske selskapenes teaterlokaler var enkle utgaver av det europeiske barokkteatret. Salongen var gjerne langstrakt med flatt stående eller sittende parterre (”på jorden”), med losjerader og gallerier i oval– eller hesteskoform. En prosceniumbue (scenedelen mellom teppet og teatersalongen) skilte scene og sal. Scenen var dyp med rekker av parallellstilte sidekulisser, bakteppe og soffitter (scenekulisse som henger ned fra overscenen). Kulissene kunne raskt skiftes ved hjelp av en manuelt drevet mekanikk, såkalte kulissevogner med base i scenekjelleren og et heismaskineri. Teatrene hadde som regel ikke snoreloft som gjorde det mulig å heise bakteppe og soffitter rett opp, men gjerne en heisemekanisme som kunne rulle teppene opp. Mange av de dramatiske selskapenes medlemmer var bereiste og kjente europeisk litteratur og skuespillerkunst, teaterarkitektur og oppførelsespraksis, og de knyttet til seg teatermalere og teknikere med kjennskap til europeisk teaterliv.

De private teatrene ble i regelen oppført utenfor datidens bysentrum og hadde oftest et enkelt, nærmest lukket eksteriør med en klar ikke–monumental karakter. De dramatiske selskapenes teatre ble i tillegg innredet med tanke på at skuespillere og publikum tilhørte samme selskap og hadde derfor kun én inngang. Garderobene ble likevel skilt fra de sosiale rommene fordi de agerende ikke skulle vise seg for resten av selskapet. De private teatrene var i tillegg innredet for å huse selskapeligheter og rommet derfor ofte også spise– og dansesaler.

Aktiviteten i landets dramatiske selskaper opphørte rundt 1830, og de gikk over til å bli selskapelige og «dannete» foreninger. Teatrene ble etter hvert benyttet til offentlig teatervirksomhet og blant annet leiet ut til omreisende profesjonelle trupper. Fra 1850 fremstår selskapene som rene eier– og driftselskaper for teatrene.

De første offentlige teatrene – perioden 1800 til 1850

Overgangen fra de dramatiske selskapenes private teatre til offentlige teaterscener, innebar viktige funksjonsendringer. Teaterforestillingene gikk over fra å være en lukket og privat overklasseforlystelse til å bli et åpent tilbud til et bredere publikum, men fortsatt med basis i de øvre sosiale lag i byene. Det medførte også en teaterarkitektonisk endring, fra en lukket og anonym teaterarkitektur til en arkitektur med en klar representativ funksjon.

Trøndelag teaters eldste del fra 1816 midt i bildet med forhøyet tak over scenehuset. T.v. hovedinngang og vestibyle fra rundt 1860. Fasaden ble fornyet i 1890–årene. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Trøndelag teaters gamle og intime salong er blitt til gjennom tre hovedperioder, 1816, 1840–årene og 1860–årene. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

De private teaterlokalene til Arendal Teater, Komediehuset i Bergen, Trøndelag Teater og Fredrikshald Teater ble omgjort til offentlig teatre og ble bygget om med bakgrunn i denne funksjonsendringen. Først og fremst fikk teatrene separate innganger og fasiliteter som skilte

klart mellom skuespillere og publikum. Salongene ble også endret, og fikk ”gode” og ”dårlige” plasser med differensierte billettpriser. Teatrene fikk dessuten benker i parkett, et svakt skrånende gulv, og scenebelysningen ble forbedret.

Det første norske offentlige teater var Strømbergs Theater i Christiania. Teateret ble oppført i 1826 og innviet året etter. Initiativtaker var den svenske teatermannen Johan Peter Strømberg, som ønsket å drive et profesjonelt teater med norske skuespillere. Teatret holdt i utkanten av datidens bykjerne, omtrent ved dagens Teatergata 1, og var en enkel bygning i utmurt bindingsverk. Strømberg måtte av økonomiske årsaker gi opp etter kun ett års drift, men lokalene ble leid ut til Christiania offentlige teater. Teateret brant ned i 1835.

To år senere åpnet Christiania teater igjen på Bankplassen, i en toetasjes empirebygning tegnet av stadskonduktør Chr. H. Grosch, i samarbeid med den danske teatermaleren Troels Lund. Dette ble landets hovedscene fram til dagens Nationaltheaterbygning sto ferdig i 1899. Grosch hadde utarbeidet en reguleringsplan for dagens Bankplass som omfattet både Norges Bank og en ny stortingsbygning. Teateret ble plassert for enden av Kirkegaten, parallelt med Bankbygningen, men på motsatt side av gaten.

Christiania Theater på Bankplassen ved nedleggelsen i 1899. Oslo Museum. Etter www.digitaltmusum.no (creative commons).

Christiania Theater på Bankplassen var Norges første monumentale teaterbygg. Eksteriørmessig var teatret enkelt med en strengt rektangulær bygningskropp. Gavlveggen hadde en midtrisalitt med tempelgavl i nesten hele fasadens bredde. Inngangene for de

kjørende lå på den ene langsiden. Det Kongelige Theater i København kan ha vært forbilde for dette grepet. Gavlveggen hadde ikke søylestillinger, men en artikulert vegg med fem buede vinduer i andre etasje og fem inngangsdører på gateplan. Bygningen hadde en nordeuropeisk klassisistisk utforming, sannsynligvis inspirert av den tyske arkitekten Schinkels teaterbygning i Hamburg. Teaterbygningen hadde plass til 800 tilskuere, men ble utvidet til 900 plasser i 1863. Salongen var buet, med to losjerader i hesteskoform, båret av slanke støpejernssøyler. Losjeradene var trukket med lerret av hensyn til akustikken. I den sirkelrunde himlingen var det spent opp et teppe som hvilte på ti radiært plasserte spyd, også det en idé hentet fra Schinkels teater i Hamburg. Losjene var malt i en lys gul–beige farge (chamois), og veggene var røde. Det dominerende elementet i salongen var kongelosjen, sentralt plassert midt på første losjerad, frontalt mot scenen. På hver side av sceneåpningen fantes to prosceniumslosjer med forgylt gitter i plan med losjeradene. Scenen var større enn på de to teatrene Dramaten i Stockholm og Det Kongelige Theater i København. Et nytt teaterteknisk grep var at scenen var bredere enn den var dyp. Christiania Theater var et velutstyrt teater. Snoreloftet var stort nok til at bakteppene kunne heises rett opp, noe som gjorde skiftene lettere. Scenen hadde fem par sidekulisser, hver med tre slisser i gulvet, slik at tre skift kunne gjennomføres raskt. Oppvarmingen besto blant annet i at varmluft fra kjelleren ble kanalisert opp gjennom slissene i scenegulvet. Teatret hadde oljelamper (argantlamper) og fikk i 1848 gasslys, da det ble tilgjengelig i Christiania. Teaterbygningen ble etter hvert for liten og umoderne. Samme år som Nationaltheatret åpnet sine dører i Studenterlunden, i 1899, ble teateret på Bankplassen revet.

De monumentale, barokke teaterhusene – perioden 1870 til 1909

På kontinentet fikk teatrene i løpet av 1700–tallet en ny representativ funksjon. Fra å ha vært lokalisert som en privat del av slott og palasser, ble teater– og operahusene på 1800–tallet etablert som frittliggende monumentalbygg. Teaterbyggene ble representative, borgerlige institusjoner i byene. Den allmenne utviklingen i Europa innebar en avprivatisering og profesjonalisering av de ulike kunstformene. Det skyldtes særlig framveksten av større og bredere borgerlige miljøer som engasjerte seg i det kunst– og kulturlivet som tidligere hadde vært forbeholdt hoff og den aristokratiske overklassen. Det førte blant annet til et åpnere og mer offentlig kulturliv, som i Norge først skjøt fart på 1800–tallet.

Operaen i Berlin fra 1745 regnes som det første monumentalteatret i moderne tid, men det er først mot slutten av 1700–tallet denne teatertypen finner sin endelige arkitektoniske form. Teaterarkitektur ble mot slutten av 1800–tallet en spesialistvirksomhet. Det skyldtes både den store mengden nyoppføringer, men også økt oppmerksomhet knyttet til brannfarene etter en rekke teaterbranner i Europa på 1880–tallet. I Norge fikk den tyske arkitekten Heinrich Seeling, samt østerrikerne Ferdinand Fellner og Hermann Gottlieb Helmer stor betydning for utformingen av landets monumentale teaterbygg. Heinrich Seeling var den viktigste teaterarkitekten i Preussen frem til århundreskiftet, og Nationaltheatrets eksteriør kan betraktes som en parafrase over hans Stadtheater i Halle an der Saale, oppført i 1886. Østerrikerne Fellner og Helmer bygget hele 47 teatre i Tyskland, Sveits og Østerrike–Ungarn, og utarbeidet etter invitasjon fra Den Nationale Scenes styre også et forslag til det nye teatret i Bergen. Selv om forslaget ble funnet for kostbart, er påvirkningen fra Fellner og Helmer tydelig både når det gjelder Nationaltheatret og Den Nationale Scene. (Elisasson 1994) Et typisk teater signert Fellner og Helmer hadde en langstrakt bygningskropp med kuppel over scenehuset, og en markert og representativ front med en hovedinngang som kunne bestå av tre til fem portaler, gjerne søyler, samt en kraftig gavl. Bak hovedfasaden lå vestibyle og foajé som begge var tverrstilt i forhold til bygningens lengderetning. Trappehusene var plassert på hver side av frontfasaden og ble markert eksteriørmessig. Salongen var gjerne oppført i hesteskoform med dekorasjoner i nyrokokko. Galleriene ble avsluttet mot et dypt proscenium med losjer. Salong og gallerier ble i ytterkant omsluttet av brede korridorer som markerte avslutning av bygningens tilskuerarealer. Det tverrstilte scenehusets kuppel danner en arkitektonisk markering av den samme funksjonsmessige overgangen. Bygningskroppen ble avsluttet i lengderetningen med garderober, verksteder og andre tekniske rom som publikum ikke hadde adgang til. Begrepet ”barokke” teaterhus er en betegnelse på denne nye typen offentlige og monumentale teaterbygninger, og er ikke en referanse til den arkitektoniske stilen bygningene er oppført i. I Norge regnes Drammens Teater, Stavanger Teater, Nationaltheatret og Den Nationale Scene som representanter for denne typen teaterbygninger, og som sentrale bygg i norsk teaterarkitektur vil de bli beskrevet kort nedenfor.

Drammens Teater ble oppført i 1870 og var tegnet av arkitekt Emil Victor Langlet, som også hadde stått for utformingen av stortingsbygningen. Ved nyreguleringen av Bragernes etter brannen i 1866, ble teatret oppført på Gamle Kirkeplass. Teatret regnes som det første av den nye typen ”moderne” teaterhus i Norge, og ble karakterisert som ett av de vakreste i Norden.

Forbildene var Paris–teatrene Porte St. Martin (1781) og Châtelet (1862), som arkitekten og ikke minst maskinmester Svensson kjente godt. Inspirasjonen fra disse teatrene besto blant annet i at tilleggsfunksjoner som promenadefoajé, trapper, ganger og sekundære rom omkranset scenen og salongen. Salongen hadde i tillegg likhetstrekk med salongen i Christiania Theater, med tre losjerader som bæres oppe av slanke søyler. Scenen i Drammen Teater var imidlertid høyere og hadde skrått gulv, mens Christiania Theaters scene var bredere og dypere. Det nye teatret i Drammen hadde cirka 1000 plasser, inkludert ståplassene. Scenemaskineriet var landets mest avanserte, og teatret hadde snoreloft og et rikt utvalg standardkulisser. Når det gjeldt scenebelysningen hadde Langlet og Svensson hentet impulser fra England, og benyttet flere lyskilder og mattslepent glass. Interiøret ble malt av Wilhelm Krogh i 1873. Festsalen ble i 1911 bygget om til garderober. Teatret brant i 1993, men ble gjenreist tilnærmet likt den opprinnelige utformingen i 1997.

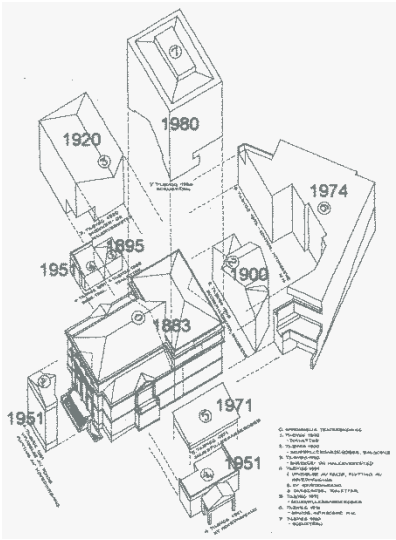

T.v.: Rogaland Teater i 2008. Foto J. Chr. Eldal, NIKU.
T.h.: Rogaland teater er resultatet av svært mange om– og tilbygginger. I tillegg til de viste kom det en ny stor fløy med verksteder mm. i 2001. Tegning Unnleiv Bergsgard.

Stavanger Teater (i dag Rogaland Teater) ble oppført i 1883, og var tegnet av arkitekt Hartvig Sverdrup Eckhoff. Teatret ble sammen med turnhallen, muséet og sykehuset gitt en representativ lokalisering på Skjævelandsstykket. Rogaland Teatret var opprinnelig oppført i nyrenessanse, med hovedinngang mot byen og ”Teatersvingen”. Stramme økonomiske rammer satte begrensninger for nybygget. Som Drammen Teater ble teatret utformet som et klassisk barokkteater, men kun med en publikumskapasitet på 500 plasser. Teatret i Stavanger har vært gjenstand for en rekke ombygginger, og Eckhoffs opprinnelige utforming av

interiøret er ikke kjent. I 1895 ble det føyet til et sidebygg for toaletter. I 1900 fikk bygningen et tilbygg med bakscene for scenedekorasjoner og skuespillergarderober, og i 1914 ble teatret nyinnredet i jugendstil. Stadsarkitekt Johs. Westbye utformet i 1920 en sidefløy for snekker– og malerverksteder. I 1951 ble publikumsfoajeen i 1. etasje utvidet og hovedinngangen flyttet, og i 1972 ble det bygget nye skuespillergarderober. I 1974 fikk teatret en intimscene og kontorlokaler i form av et nybygg i betong og glass, og i 1980 fikk teatret nytt scenetårn. Salongen har vært bygget om en rekke ganger, blant annet i 1914, 1959 og 1974. Den siste bygningsmessige endringen ble utført i 2001, da både teaterets hovedvolum ble bygget om innvendig, samtidig som teateret fikk nye til– og påbygg.

Nationaltheatret ble oppført i 1899, og var tegnet av arkitekt Henrik Bull. Teatrene var på hele 1800–tallet privatfinansierte, men statens bidrag til oppføringen av Nationaltheatret var avståelsen av en tomt i Studenterlunden. Selv om Universitetet protesterte på denne lokaliseringen, var plasseringen likevel et uttrykk for teaterets posisjon som en borgerlig representativ institusjon. Lokaliseringen var også et uttrykk for byveksten på slutten av 1800–tallet, og forflytningen av de representative områdene fra Kvadraturen til Karl Johans gate, og aksen mellom Stortinget og Slottet. Et viktig moment var videre behovet for at teateret lå fritt ut fra hensynet til brannsikkerheten. Teatret signaliserte klare ambisjoner om å være et riksdekkende teater gjennom å plassere de åtte byvåpnene for landets byer på fasaden, slik som også Norges Bank hadde.

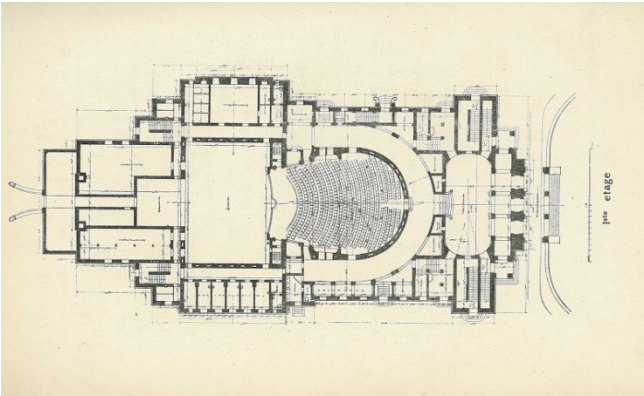

Nationaltheatret har de nybarokke teatrenes typiske plan med deling i to med publikumsdel t.h. mens det er en produksjonsdel t.v. med scene omgitt av skuespiller-garderober og verksteder. Etter festskrift til teatrets åpning i 1899.

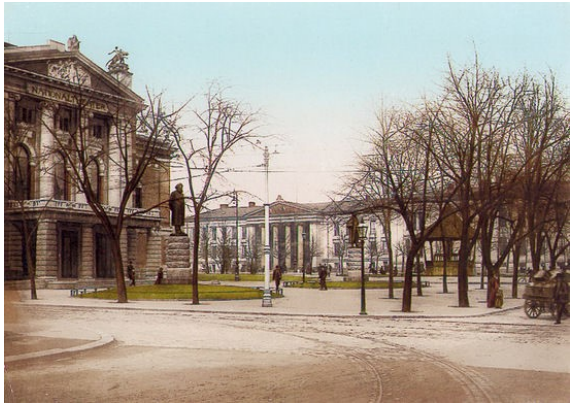

Forplassen foran teatret i sin opprinnelige utforming. Før Ibsens og Bjørnsons statuer ble flyttet og soklene senket, var det tydeligere at de var fremstilt som teatrets bæresøyler. Foto O. Væring. Oslo Museum. Etter www.digitaltmuseum.no (creative commons).

Nationaltheatret fremstår som en typerett utgave av et ”Fellner–og–Helmer”–teater. For Henrik Bull var planen og sammenstillingen av volumer en eksteriørmessig synliggjøring av teatrets to ulike funksjoner og ”verdener”; skuespillernes teaterproduksjon og publikums opplevelsesverden. Disse to funksjonsmessige sidene av teatrene skulle være arkitektonisk adskilte og lesbare. Det arkitektoniske grepet i denne sammenhengen, er sammenstillingen og forholdet mellom bygningens langstrakte og tverrgående volumer, forbundet av scenehusets høye og runde kuppel.

Nationaltheatret fikk påkostete interiører i nyrokokko med innslag av art noveau, ikke bare i publikumsarealene, men også som her i skuespillerfoajéen. Foto L.J. Hvinden–Haug, NIKU 2008.

Nationaltheatret er oppført i nyrenessanse, og har en søylebåren gavlfasade, promenadefoajé, og brede og åpne trappeoppganger med avsatser og balustrader. Salongen har en tradisjonell hesteskoform og dekoren er i nyrokokko, med islett av jugend. Teatersalens innredning speilet byens øvre lag. Salen hadde opprinnelig 1268 plasser, kongelosje, orkester og amfi, men svært få ståplasser. Salen var med andre ord ikke planlagt for at byens brede masser skulle delta på de ordinære forestillingene. Ved innvielsen var scenemaskineriet gammeldags, men teatret fikk etter hvert dreiescene og rundhorisont. I 1949 blir den øverste delen av teatersalen bygget om, for å gi rom til en prøvescene. I 1963 ble den tidigere prøvescenen omgjort til dagens Amfiscene, som siden har vært bygget om flere ganger. Den alvorligste hendelsen ved

teatret var brannen i 1980. Det medførte en del ombygninger av scenen, mens salongen i 1986 i hovedsak ble tilbakeført til sin opprinnelige utforming.

Den Nationale Scene i Bergen ble innviet i 1909. Teatret er tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou, som fikk Houens diplom for arbeidet i 1912. Schou hadde tidligere blant annet erfaring fra Dramatiska Teaterns arkitektkontor i Stockholm. Etter en del stridigheter ble teatret oppført på Engen, byens gamle ekserser– og festplass.

Den Nationale Scene i Bergen er av samme type som Nationaltheatret, men med detaljering i en annen stilart. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Den Nationale Scenes gjenskapte salong etter restaurering i 2001. Det skulle være en fest å gå i teatret. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Planmessig og i forhold til organiseringen av bygningsvolumene, fremstår Den Nationale Scene som et typisk ”Fellner–og–Helmer”–teater. Det har store likheter med Nationaltheatret, men med det unntaket at teatret har et kvadratisk scenehus og ikke en kuppel. Teatret er oppført i jugendstil og regnet som et av hovedverkene fra denne stilepoken i Norge. Den Nationale Scene fremstår på grunn av bygningens massive og ruvende volum, samt plasseringen i terrenget, som kanskje det mest monumentale av de norske teatrene fra denne perioden. Salongen har to losjerader og en publikumskapasitet på 800 plasser. Deler av teatret ble skadet av et granatnedslag i 1940. Arkitekt Schou sto for gjenoppbyggingen, som også omfattet en modernisering av salongen hvor første og andre losjerad ble bygget om til færre og bedre plasser. I perioden 1967 – 1976 ble det foretatt ombygninger som blant annet innebar en etablering av nytt lydstudio og en ny lyslosje. Den vesentligste endringen fant sted i 1973, da fremmedlosjens og kongelosjens balkonger ble fjernet. I 2001 ble salongen tilbakeført til sitt opprinnelige uttrykk ved at blant annet losjene ble reetablert, mens det sceneteknikske utstyret ble forbedret.

Mindre, offentlige teaterhus, festivitetslokaler og folkelige forlystelsessteder i perioden 1850 til 1940

I perioden mellom oppføringen av de dramatiske selskapenes teatre på begynnelsen av 1800–tallet og de store barokkteatrene på slutten av århundret, ble det kun oppført ett offentlig teater i Norge; Christiania Norske Theater i 1852. I perioden rundt 1900, og parallelt med byggingen av de store teaterhusene, oppføres det imidlertid enkelte nye og mindre teatre. I Kristiansand oppføres i 1895 et nytt teater etter at det dramatiske selskapets teater fra 1802 brant ned. I Oslo ble Centraltheatret (1897) og Opera Comique (1918) oppført i denne perioden. De to sistnevnte er fremdeles bevart og blir omtalt nedenfor.

Christiania Norske Theater lå i Møllergaten 1, hvor byggmester Malling i 1852 bygget om hotell Casino til et teater. Han hadde tidligere stått for oppføringen av Børsteatret i Drammen. Allerede i 1860 ble teatret bygget om, og det ble satt inn stoler og to losjerader, samtidig som gulvet ble senket. Antall publikumsplasser var 800–900. Interiøret ble malt i hvitt og gull, og teatret fikk nytt forteppe; et fjellandskap med elv. Senere ble teatret tatt over av Ynglingeforeningen, (senere KFUM), og i 1965 ble bygningen revet.

I datidens Christiania lå teatret utenfor byens sentrale og bedre strøk, og nærmeste nabo var en hestehandler og et brennevinsutsalg. Dette var likevel en plassering i bybildet som teatret delt med flere liknende institusjoner som skulle komme utover på 1900–tallet, og ikke minst lå den tidligere bygningen til Christiania dramatiske selskap like i nærheten, i Akergaten. Her skulle Centraltheatret etablere seg i 1897.

Christiania Dramatiske Selskabs teater var opprinnelig oppført i 1802, men teatret var bygget om en rekke ganger før selskapets teatervirksomhet opphørt før 1850. I 1870–90–årene ble bygningen tilholdssted for Kunstnerforeningen og Christiania håndverkerforening, og ble blant annet benyttet til konsert– og varietélokale. I 1890 ble teatret revet til fordel for oppføringen av forlystelseslokalet Alhambra (på folkemunne kalt ”Øl–hambra”). Arkitekt Herman Major Backer tegnet nybygget, og inkorporerte teaterets søylehall (også omtalt som ”damesalen” og ”dansesalen”) fra 1826. I 1897 ble lokalene ominnredet av Henrik Bull og søylehallen ble skuespillerfoajé. I 1929 fikk teatret nytt snoreloft og lysutstyr. I 1934 ble teatret ombygget av Jens Dunker, og fikk dagens funksjonalistiske gatefasade. I 2003 ble

Centralteatrets salong tilbakeført til sitt opprinnelige uttrykk, under ledelse av scenemester Christer Berg og skuespilleren Morten Røhrt.

Opera Comiques fasade fotografert ved åpningen i 1918. Her holdt Det Norske Teater til 1945 – 1985. Foto Wilse. Oslo Museum. Etter www.oslobilder.no (creative commons).

I 1918 åpnet operetteteateret «Opera Comique» i Stortingsgaten 16. Teateret var innpasset i en ny femetasjes forretningsgård, tegnet av Hack Kampmann og Henry Coll i nordisk nyrenessanse. På samme måten som Centralteatret, er dette et eksempel på hvordan de mindre teatrene innpasses i byens kvartalsstruktur, og ikke fikk den samme monumentale og frittliggende plasseringen i bybildet som de store barokkteatrene. De mindre teatrene hadde usikre forhold, og både navn og ledelse vekslet hyppig. I 1921 ble «Opera Comique» etterfulgte av «Casino Teater», hvor blant annet flere av Ernst Rolfs kontinentale utstyrsrevyer ble vist i 1920–årene. I 1928 ble lokalene tatt i bruk til filmframvising, og kinoen fikk navnet «Casino». Dette var et ledd i Oslo Kinomatografers arbeid for å heve standarden på byens kinomasse, og etter at endringsarbeidene var gjennomført, ble stedet omtalt som «byens vakreste kinoteater». Kinodriften varte fram til 1941. Da ble lokalene ombygget etter den tyske arkitekt H.C. Bartels tegninger for å romme «Deutsches Theater in Norwegen». Terboven fikk blant annet oppført en egen losje, som ble fjernet ved ombyggingsarbeidene i 1985. Fra 1945–85 rommet bygningen Det Norske Teater, målfolkets hovedscene i hovedstaden. I 1985 ble lokalene rehabilitert og gjenåpnet som kinosal under

navnet Filmteateret, og i 2006 ble lokalene på nytt tatt i bruk til show– og teaterforestillinger, nå som prosjektteater under navnet Christiania teater.

Flere byer hadde på slutten av 1800–tallet oppført en slags forløper til etterkrigstidens kulturhus, det vil si såkalte festivitetslokaler. Bygningene var gjerne innredet med festsal, kjøkken og enkle teatersaler. Selve teatersalen hadde gjerne stoler på flatt gulv og kanskje et enkelt galleri med benker. Teaterscenen lå gjerne cirka én meter over salens gulvnivå, og hadde et enkelt forteppe med små sidescener, men ikke et scenemaskineri. Festivitetslokalene ble brukt som byens storstue og hadde en flerfunksjonell bruk med framvisning av både lokale og omreisende kabareter, revyer, konserter, så vel som religiøse møter, juleball, frimurerlogearrangementer, dans, bingo og kino. Enkelte av disse bygningene er bevart, slik som for eksempel Festiviteten i Porsgrunn. I Skien og Haugesund har henholdsvis Teater Ibsen og Haugesund Teater tilhold i tidligere festivitetslokaler.

I løpet av siste halvdel av 1800–tallet vokste det fram en rik flora av folkelige underholdningstilbud i hovedstaden. Byen vokste og større grupper av befolkningen deltok i byens uteliv. Fra cirka 1900 ble det etablert en rekke teaterlokaler i Kristiania. Disse lokalene ble benyttet både til mer folkelig forlystelse og ”seriøst” teater. Det kunne veksle mellom vaudeville (lettere syngespill), opera, operetter (musikalsk lystspill), sirkus, sangerhus, varieté (en rekke av enkeltnumre), revy, og kabaret (visesang, opplesning og vitser). Kulturen var folkelig og frodig, og det ble reklamert med gymnastikere, danserinner, tryllekunstnere, sultekunstnere, ballettsangerinner, negerkomikere, arabergrupper, syngende hunder og dresserte gjess. Forlystelseskulturen organiserte sitt teaterlokale på ulike måter: Varietéteatrene var enkle ”tittekapsteater” med restaurant, bordservering og underholdning, mens de rene varietélokalene kun var restauranter med en opphøyet scene i enden av salen. Opera Comique som er beskrevet ovenfor (opprinnelig oppført med bordservering), og er et av de få mindre teatrene av denne typen som er bevart i dag.

Etter første verdenskrig hadde Oslo en rik oppblomstring av småscener. Det var dels kunstteatre, og dels revy– og kabaretteatre. Kunstteatrene sto for den nyskapende scenekunsten, og til disse regner vi Intimteatret, Det Frie Teater, Kinck–Wergeland–Teatret, Balkongen, Forsøksscenen, Studieteatret, Det Sosiale Teater, og arbeiderbevegelsens teatre, Tramgjengene og Samfundsteatret. (Næss 1994). Revy– og kabaretteatrene videreførte

forlystelseskulturen fra før krigen, og de to kulturtilbudene benyttet gjerne de samme teaterlokalene. Teaterdrift var en usikker forretningsvirksomhet, og teatrene kom og gikk i relativt rask rekkefølge. Etter en konkurs gjenoppsto de gjerne med nye navn og eiere, og eventuelt med nye driftskonsepter. Blant underholdningsteatrene har Chat Noir en særlig lang tradisjon. Det ble først etablert som intimteater i Tivolibygningen i 1912 (Stortingsgaten), flyttet deretter til brødrene Hals´ konsertlokale lenger opp i gaten i 1919, returnerte til Tivoli teater i 1927, og fant til slutt sitt husrom på dagens adresse i Klingenberggaten 5 i 1937.

De modernistiske teaterhusene i mellomkrigstiden

I mellomkrigstiden oppføres to sentrale teaterhus i Oslo som begge kan ses som en reaksjon på de etablerte barokkteatrenes teaterpolitikk, nemlig Folketeatret på Youngstorvet og Det Nye Teater i Rosenkrantzgaten.

Folketeatrets store sal fra 1935 kunne også brukes til store møter som her ved et fagforeningsjubileum i 1955. Foto Leif Ørnelund. Oslo Museum. Etter www.oslobilder.no (creative commons).

Folketeaterbygningen på Youngstorget ble oppført i 1932–35 og er tegnet av Morgenstierne og Eide. Bygningen kan betraktes som et arkitektonisk svar på folketeatertanken. Den ideelle målsettingen var å etablere et teater for alle. Folketeatret skulle tilby god kunst til en rimelig billettpris. Opprinnelig var Folketeatret initiert av en progressiv borgerlig kulturelite og planlagt som et bydelsteater for østkanten. Det var tenk å skulle romme 1400 mennesker, med et konsertlokale og en restaurant. Lokaliseringen bød på problemer og da prosjektet endelig kunne realiseres, måtte det stilles strengere krav til økonomisk inntjening. Da det stod ferdig i 1935 var det ikke midler til innredning og teaterdrift, og lokalene ble brukt som kino. Først i

1952 kunne lokalene tas i bruk etter intensjonene og Folketeateret kunne holde sin åpningsforestilling. I 1959 ble teatret av økonomiske årsaker slått sammen med Det Nye Teater under navnet Oslo Nye Teater. Den Norske Opera fikk samtidig tilhold i lokalene, hvor de har vært å finne fram til 2007.

Folketeaterbygningen er en 11 etasjes forretningsgård hvor teaterdelen er plassert i midten av bygningskomplekset, med inngang fra Folketeaterpassasjen. Fasaden mot Youngstorget har en monumental karakter med en tredelt fasadekomposisjon og en tilbaketrukket toppetasje med restaurantlokaler. Bygningen er oppført i et funksjonalistisk formspråk med innslag av både nyklassisisme og art deco. Salen er innredet uten rangordning mellom gode og dårlige plasser, med et sterkt skrånende amfi, delt i parkett og balkong. Scenen var spesielt bred, og avstanden mellom scene og sal ble forsøkt redusert i forhold til det barokke titteskapet, som ble sett på som et arkitektonisk uttrykk for det klassedelte samfunnet.

Det Nye Teater ble oppført i Rosenkrantzgaten 10 i 1929, men teatret var etablert allerede i 1918 som et litterært teater. Teatrets intensjon var å vise nyskrevet dramatikk, noe initiativtakerne mente Nationaltheatret forsømte. Det Nye Teater ble realisert som et samarbeid mellom litteraturens menn, med forfatterne Johan Bojer og Peter Egge i spissen, og tidens industrimagnater, representert ved skipsreder Ivar–An Christensen. Den funksjonalistiske teaterbygningen i Rosenkrantzgaten er tegnet av arkitektene Gudolf Blakstad og Jens Dunker, og de ble tildelt Houens diplom for arbeidet i 1930. Teatret var ved oppføringen ett av de mest moderne teaterhusene i Norden. Noe helt nytt var en hydraulisk elevatorscene i tre etasjer som gjorde det mulig å gjennomføre lydløse sceneskift på ett minutt. Teaterlokalene har gjennomgått flere ombygginger. I perioden 1967–78 ble losjer og deler av sideprosceniet fjernet, og publikumsområdene ble totalfornyet. Det ble gjort omfattende endringer av det scenetekniske utstyret og orkestergraven ble utvidet. Den seneste renoveringen var fornyingen av publikumsområdene i 2003.

Teaterinstitusjonene i etterkrigstiden

Perioden fra 1935 til 1972 kjennetegnes av en fastere organisering av norsk teaterliv, der det økonomiske grunnlaget for teaterdriften i stigende grad sikres gjennom statlige og kommunale tilskudd. Den klare kulturpolitiske målsettingen har i etterkrigstiden vært utjevning,

desentralisering og demokratisering av makt og velstand. På det teaterpolitiske området kom dette i første omgang til å bety en reduksjon av antallet teatre i Oslo, og en opprettelse av nye faste teatre utenfor hovedstaden. I perioden 1935 til 1972 etableres landsdelsscenene Trøndelag Teater i Trondheim fra 1937, Rogaland Teater i Stavanger fra 1947, og regionteatrene Hålogaland Teater i Tromsø fra 1971 og Teatret Vårt i Molde fra 1972. Riksteatret med hele landet som målgruppe ble opprettet i 1949. Etter de teaterpolitiske endringene på 1970–tallet, kom også følgene regionteatre inn under statlig og fylkeskommunal finansiering: Hålogaland Teater i Tromsø, Teatret Vårt i Molde, Telemark Teater (Teater Ibsen) i Skien, Sogn og Fjordane Teater i Førde og Nordland Teater i Mo i Rana. I tillegg ble det etablert regionale teaterinstitusjoner etter regionalt initiativ: Nord–Trøndelag Teaterverksted, Haugesund Teater, Hedmark Teater, Hallingdal Teaterverksted, Hordaland Teater, Akershus Teaterverksted. Fra 1992 fikk Beaivvás Sámi Teáhter i Kautokeino en fast statlig finansiering som nasjonalt samiskspråklig teater. I dag er har staten fullt økonomisk ansvar for nasjonale institusjoner, og delansvar for de regionale institusjonene.

Trøndelag Teaters nye teaterhus fra 1997 ble oppført inntil det gamle, med felles publikumsinngang og sammenknyttete vestibyler. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Den politiske målsettingen om å skape allsidige, sosialdemokratisk kulturinstitusjoner har lagt føringer for utviklingen av teaterarkitekturen i Norge etter krigen. Dette kan oppsummeres slik:

– Biscener og tilleggsscener bygges i de etablerte teaterhusene fra midten av 1960–tallet.

– De barokke teatrene restaureres fra 1970–tallet.
– Kulturhusene benyttes fra 1970–tallet som teater for regionteatre og regionale teaterinstitusjoner.
– Spesialiserte, komplekse teaterhus oppføres fra 1980–tallet, slik som Det Norske Teatret, Trøndelag Teater og Den Norske Opera i Bjørvika.
– Alternative produksjons– og visningssteder etableres fra 1980–tallet, ofte som ombygginger av eldre industrilokaler.
– Regionale teaterhus bygges av de regionale institusjonene fra 2005.

Ombygging og restaurering av de barokke teaterhusene – perioden 1970 til 2007

I 1950–årene var det en vanlig oppfatning innenfor teaterstyrene at en utvidelse av teatersalongen ville gi bedre økonomiske drifts– og inntektsforhold, fordi man da kunne utnytte kassasuksessene bedre. Etter at de første biscenene ble etablert innenfor teaterhusene på 1960–tallet, opphørte presset på hovedscenene. Istedenfor å vurdere ombygginger av salongene gikk den allmenne utviklingen i retning av restaurering og tilbakeføring av de interiørene

Nationaltheatret, Den Nationale Scene og Centralteatret er restaurert med et ønske om å tilbakeføre til ikke ”det opprinnelige”, men til det Tom Remlov i sin tid kalte ”den essensielle kvalitet”. Dette innebærer generelt at teatersalongen gjenskapes mest mulig likt den originale utformingen, mens scenen og det sceneteknikske utstyret oppdateres og moderniseres i henhold til gjeldende kvalitetskrav.

Den gamle salongen og scenen i Trøndelag Teater. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Den opprinnelige delen av Trøndelag teater er bygget om flere ganger, men uten at det er gjort svært omfattende inngrep, og ombyggingene fremstår som innenfor ”den essensielle kvalitet”–strategien. Drammen Teater ble bygget opp igjen etter brannen etter samme ideal. Oslo Nye Teaters salong er upretensiøst tilbakeført, uten at det ble gjennomført i forhold til eksplisitte strategier. Rogaland Teater fremstår i dag som ombygget.

Fredrikshald Teater ble oppført for byens dramatiske selskap i 1839, og teatret ble restaurert i 1982. Salen og prosceniumsbuen ble tilbakeført til utformingen og detaljeringen fra 1916, med sterkt rosa vegger og roseguirlandere som dekorasjon på balkongbrystningen. Ballsalen ble tilbakeført til den siste fornyelsen i 1921. Øvrige deler av teatret ble i størst mulig grad tilbakeført til den opprinnelige situasjonen i 1838, slik som for eksempel inngangspartiet, trappene og publikumsfoajéen. Garderober for publikum ble etablert i et tilbygg i glass langs teatrets langside. Teatret forvaltes i dag av Halden museum, og er landets best bevarte barokkteater. Her oppbevares også en unik samling med eldre teaterkulisser.

3. Museer og kulturhistoriske anlegg

Museene og de kulturhistoriske anleggene utgjør en samling virksomheter og anlegg som er meget forskjellige både i egenart, virksomhet og historie. Det er derfor ikke hensiktsmessig å presentere deres virksomhetshistorie samlet for hele gruppen slik som for Arkivverket og teatrene. Kunstmuseene er derimot en homogen undergruppe med en felles bakgrunnshistorie som blir fremstilt mer samlet.

Nidaros domkirke og Erkebispegården

Erkebispegården har siden 1100–tallet ligget tett knyttet til Nidarosdomen. Kirken ble med tiden sterkt redusert, og gjenreising ble påbegynt allerede i 1869.
Erkebispegården har hatt en omskiftelig historie som herskapelig erkebispesete og lensherreresidens og deretter rene nyttefunksjoner som militært arsenal. Siden 1820–årene har kulturformål inntatt en stadig voksende del av virksomheten. I nybygget t.h. flyttet kirkelig administrasjon inn i 1997. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2014.

Domkirken og Erkebispegården er kulturhistoriske anlegg samtidig som de også rommer flere separate museer. Nidaros domkirke, til daglig Nidarosdomen, er landets ubestridt største katedral, og har i lang tid vært anerkjent som et så viktig kulturminne at den allerede i grunnloven fra 1814 ble utpekt til kroningskirke til tross for at den var både forfallen og sterkt

redusert av branner og manglende vedlikehold. Allerede i 1826 fikk også det daværende militærarsenalet i Erkebispegården en ny nasjonal og kulturhistorisk betydning som lokale for kronregaliene samtidig som Rustkammeret ble grunnlagt med en historisk våpensal i tilknytning til kronregaliene.

Nidaros domkirke

Kirken var påbegynt omkring 1070 og er bygget på Olav den Helliges gravsted. Med en voksende kult knyttet til helgenkongen ble kirken Nord–Europas viktigste pilegrimsmål, og kirkebygningen ble både utvidet og fornyet til den nådde sin fulle størrelse og prakt omkring 1300. Med reformasjonen i 1537 forsvant pilegrimsstrømmen og det økonomiske grunnlaget for storverket, og etter flere branner og manglende vedlikehold, var bare koret med det ene tverrskipet i bruk som kirke på 1600–tallet. Undersøkelser og restaureringsplaner ved arkitekt Heinrich Ernst Schirmer ble igangsatt av Kirke og undervisningsdepartementet allerede i 1841. Kirken fikk en rolle i 1800–tallets nasjonsbygging, ikke minst fordi man så paralleller i bygningens og nasjonens historie der selvstendighet og storhet i middelalderen skulle gjenreises etter sekler med nedgangstider.

Først i 1869 hadde man planer og finansiering som Stortinget kunne godkjenne, og restaureringen kunne begynne. Planene har underveis vært både endret, utviklet og omstridt. I 2001, etter 132 år, kom sto de siste deler av vestfronten på plass, og kirken regnet som gjenreist. Arbeidet har siden 1869 vært utført av Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR), under ledelse av skiftende restaureringsarkitekter og underlagt sakkyndig komitévurdering. Finansieringen var helt frem til etter 2. verdenskrig et samarbeid mellom stat, kommune og private. Stortingets bevilgninger ble gitt over Kirke– og undervisningsdepartementets budsjetter, og Stortinget avgjorde dessuten mange vesentlige arkitektoniske og restaureringsfaglige spørsmål. I verneplansammenheng er domkirken allerede automatisk fredet pga. sin høye alder.

NDR er Nordens eneste katedralbygghytte og har hovedansvar for restaurering og vedlikehold av Nidarosdomen og Erkebispegården i Trondheim. NDR er dessuten av Stortinget utpekt til å være et nasjonalt kompetansesenter for bevaring og restaurering av verneverdige bygninger i stein. En annen viktig oppgave for NDR er formidling av domkirken og erkebispegården, en

oppgave som også vokser i takt med økende interesse for pilegrimsbevegelsen både nasjonalt og internasjonalt.

Erkebispegården

Erkebispegården kan føres tilbake til 1153 da den store norske kirkeprovinsen ble opprettet, bestående av Norge og bispedømmene vest i havet. Erkebiskopen fikk sete ved domkirken i Nidaros og begynte snart utbyggingen av sin gård på sydsiden av kirken. Den ble sentrum for kirkelig administrasjon og for den betydelige vareomsetningen som den kirkelige virksomheten og annen eiendomsmasse førte til. Erkebiskopens gård ble utviklet til et større forsvarsanlegg som til slutt måtte erstattes av mer moderne befestninger og dermed ble avløst av Steinviksholm festning nord i fjorden, tatt i bruk i 1529.

Med reformasjonen overtok kongen kirkens eiendommer, og Erkebispegården ble til Kongens gård i Trondheim. Den ble sete for lensherren og ble som betydningsfull residens modernisert og utbygget til et praktfullt herregårdsanlegg.

Med innføringen av eneveldet i 1660 ble lensherrestyret avskaffet, og eiendommen ble overtatt av militæret i 1686. Herskapsresidensen ble ombygget og omgjort til magasiner for lagring av militært utstyr. I løpet av 1800–tallet foregikk en storstilet utbygging for artilleriet hvorav en del bygninger fremdeles preger anlegget og inngår i verneplanen.

Olavsjubileet i 1930 med kirke- og rikshistoriske utstillinger markerer et tydelig skille i bruken av Erkebispegården. Militære magasiner flyttet ut og ga plass til økende bruk for utstillinger og representasjon. Bygningsarkeologiske undersøkelser ble utført fra 1952, og restaurering gjennomført frem til nyåpning av representasjonslokaler i 1975. Allerede i 1826 hadde kronregaliene for en periode fått sin plass i et praktrom i den gamle erkebispeboligen og senere lensherreresidensen i Nordfløyen. Samtidig ble det første rustkammer med historiske våpen innredet i rom like ved. I løpet av 1900–tallet tilkom hjemmefrontmuseum, domkirkens skulptursamling med historisk utstilling og til slutt utstillingen av kronregaliene med mer som ble åpnet i 2006.

To store militære magasinbygninger i tre (søndre og østre magasin fra rundt 1800) brant i 1983, blant annet med store deler av domkirkens skulptur- og gipssamling, militært materiell

og deler av Hjemmefrontmuseets samlinger. Forsvaret valgte etter det å gi fra seg eiendomsretten. Eieransvaret ble i 1988 overført til Kirkedepartementet v/ Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR) som har stått for omleggingen til dagens bruk.

En nordisk arkitektkonkurranse i 1991 og 1992 ble lagt til grunn for nybyggene Museet og Bispefløyen på branntomten. Store arkeologiske utgravninger ble utført fra 1991 til 1995, og parallelt ble det utført nye bygningsarkeologiske undersøkelser i de gjenstående eldre bygningene. Undersøkelsene korrigerte og utfylte i stor grad tidligere kunnskap og teorier. Resultatene er presentert i museet som deretter ble oppført og åpnet i 1997. Der er også utstilt domkirkens utsøkte samling av skulptur fra middelalderen. Bispefløyen sto ferdig samme år med kontorer for biskop og bispedømmeråd og med Øysteinsalen, utformet for Det norske kirkemøtet og til annen bruk. Erkebispegården var dermed på ny blitt et kirkelig administrasjonssenter samtidig som museal og kulturhistorisk virksomhet utvikles og videreføres.

Anlegget preges nå av et stort firkanttun dannet av Nordfløyen og Vestfløyen som begge i stor grad er fra middelalderen og dermed er automatisk fredet. Mot øst og syd ligger henholdsvis Bispefløyen og Museet, begge innviet i 1997. Over terrengnivå fremstår de som separate bygninger mens underetasjen er felles og inneholder sammenhengende deler av erkebiskopens gamle ringmur og andre rester fra middelalderperioden, blant annet et myntverksted som forsøkes bevart in situ og annen museal utstilling. Nybyggene var resultat av nordisk arkitektkonkurranse. Bruken av mørk, belgisk tegl med brede fuger dratt ut over teglflatene kontrasterer diskret og harmonisk med karakteren i de eldre murbygningene og ble i 1999 hedret med Murverksprisen.

En trebygning syd i tunet er fra ca. 1800, oppført som ekserserhus og har senere tjent skiftende militære funksjoner før NDR og Hjemmefrontmuseet flyttet inn med kontorer. Syd for firkanttunet ligger en liten vaktbygning sammen med et sammensatt anlegg av små trehus og fløyer. Her har vært restaurant siden 1965 mens bygningene stammer fra begynnelsen av 1800–tallet og kanskje fra 1700–tallet, oppført som forskjellige verksteder m.m. i den militære arsenalperioden. Eiendommen omfatter også utomhusareal inne i borggården og på eiendommen rundt. I syd avgrenses dette av festningsverk med Kongens bastion og et stykke festningsvoll (kurtine) vestenfor. Innenfor bastionen lå lenge kommandantens hage som i

1887 ble omgjort til ridebane. En annen sjefshage på Erkebispegårdens vestside inngikk i en annen ridebane allerede omkring 1864. Utomhusområdene benyttes nå også til kulturarenaer, ikke minst under de årlige Olavsfestdagene ved olsoktider.

To mindre bygninger lengre vekk ble overtatt fra Forsvaret i 1987 av Kirke og undervisningsdepartementet til bruk for Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Schirmers gate 3–5 er et tidligere laboratorium fra 1827 for fremstilling av krutt og var derfor oppført i behørig avstand fra andre bygninger vest for Prinsens gate. Tjener i 2014 som kontorer for NDR. Kjøpmannsgata 1 C ved Nidelva øst for domkirkens kirkegård ble overtatt til bruk som glassverksted for NDR. Bygningen ble oppført i 1840 som ved– og kullbod ved marineetablissementet som på denne tiden var anlagt her. Denne eiendommen ligger som en liten øy i eiendommen «Marinen» der bygninger og utomhusområde ble fredet som del av Forsvarets landsverneplan i 2005.

Kunstmuseene

De statlige kunstmuseene omfatter i denne sammenheng først og fremst Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, etablert i 2003 som en sammenslåing av Nasjonalgalleriet, Kunstindustrimuseet, Arkitekturmuseet og Museet for samtidskunst. De to siste institusjonene ble opprettet i henholdsvis 1975 og 1987, mens de to første ble etablert på 1800–tallet. Nybygg for Nasjonalmuseet er under planlegging på Vestbanetomten i Oslo, tegnet av arkitektkontoret Kleihues + Schuwerk Gesellschaft von Architekten mbH som vant arkitektkonkurransen i 2009 – 2010. Forprosjekt er ferdigstilt i 2012 med planlagt areal 54 600 m2 og innvielse i 2018. Foreløpig er det bare dette nye stormuseets administrasjon som er samlokalisert i midlertidige lokaler ved Tullinløkka. Utstillingsvirksomheten fortsetter foreløpig i hovedsak i de enkelte avdelingenes gamle bygninger.

En nyere tilvekst blant de statlige kunstmuseene er også Nordnorsk Kunstmuseum i Tromsø som ble opprettet i 1985 som et statlig foretak, mens de øvrige regionale kunstmuseene har sin opprinnelse i de lokale kunstforeningene der samlinger er blitt bygget opp over lang tid.

Et generelt trekk for norske kunstinstitusjoner, er at de ble etablert etter private initiativ og gjerne som stiftelser. Dette gjelder særlig institusjonene på 1800–tallet, men også Arkitekturmuseet fra 1975. På samme måte som de dramatiske selskapene var en forløper til

de offentlige teatrene, ble det i løpet av midtre og siste halvdel av 1800–tallet etablert kunstforeninger i de større norske byene. De var borgerskapets foreninger som i den første fasen kun hadde adgang for medlemmer og kunstnere, men fra 1880–årene ble de i økende omfang åpne for alle og med gratis entré. Det ble også arrangert større og åpne utstillinger i kunstforeningenes regi, da ofte med inngangspenger. Foreningene finansierte sine innkjøp gjennom lotterivirksomhet, og vinneren måtte la sin gevinst henge framme i foreningens lokaler et visst tidsrom før den kunne tas med hjem. Den eldste norske kunstforeningen er Christiania kunstforening fra 1836, og vel femti år senere var ytterligere 14 foreninger i virksomhet rundt i landet. På begynnelsen av 1880–tallet utløste Christiania kunstforenings utstillingspolitikk sterke reaksjoner blant norske billedkunstnere på grunn av en rekke refusjoner. I protest mot det som ble oppfattet som et konservativt legmannsvelde arrangerte kunstnerne selv sin egen kunstutstilling i 1882. Dette resulterte i et samarbeid mellom staten og kunstnerne, og vi fikk den nå institusjonaliserte Statens kunstutstilling; ”Høstutstillingen”.

Den statlige kunstpolitikken på 1800–tallet var preget av to hensyn: Kunsten skulle være oppdragende i tråd med opplysningstidens idealer om den klassiske dannelsen, og i siste del av 1800–tallet skulle kunsten gjerne også bidra til næringslivets framvekst og kvalitet. I løpet av 1800–tallet ble også kunstens betydning for det nasjonale vektlagt. Dette gjaldt både i forhold til det nasjonale som idémessig innhold hvor landskapet, den rurale innlandske befolkningen og deres håndverksprodukter ble hentet fram og synliggjort som kjernen i den norske nasjonalidentiteten. I forlengelsen av dette ble også den norske bondekulturen inspirasjonskilde for skapelsen av nasjonens eget uttrykk når det gjaldt både arkitektur og håndverksprodukter. Kunstindustrimuseet i Oslo ble stiftet i 1876, og sprang direkte ut fra denne historiske konteksten.

Kunstindustrimuseet i Oslo

Museet var det første i en rekke tilsvarende institusjoner i de største norske byene. Bak stiftelsen i 1876 sto blant annet den første norske professor i kunsthistorie, Lorentz Dietrichson. Intensjonen var å skape en pedagogisk læreanstalt for både produsenter og konsumenter gjennom de museale oppgavene innsamling, bevaring og formidling. Betegnelsen ”kunstindustri” viser klart til datidens forventninger om at en masseproduksjon kunne forenes med en form– og håndverksmessig høy kvalitet. Kunstindustrimuseet kom imidlertid lang senere på statlige hender, til tross for at Stortinget ga mye større bevilgninger

til dette museet enn for eksempel den statlige malerisamlingen som senere gikk inn i Nasjonalgalleriet. Driftsmodellen for dette museet, så vel som mange andre både da og senere, ble privat drift, men med vesentlig økonomisk støtte fra stat, kommune, fond og private bidragsytere. I 1904 flyttet museet inn i dagens lokaler på hjørnet av St. Olavs gate og Ullevålsveien, sammen med Statens kunst– og håndverksskole. Den monumentale museumsbygningen er tegnet av arkitektene Bredo Greve og Ingvar Hjorth, i et arkitektonisk formspråk preget av nybarokk med jugendstilelementer. Bygningskomplekset eies i dag av Oslo kommune.

Nasjonalgalleriet

I 1836 vedtok Stortinget å opprette en statlig kunst– og malerisamling underlagt Tegneskolens styre. Formålet var innkjøp av eldre mesterverk som skulle utgjøre en eksempelsamling for tegneskolens elever, så vel som et permanent og offentlig kunstgalleri. I 1842 åpnet for første gang galleriets samlinger for publikum, i lånte lokaler på Det kongelige slott. I 1845 måtte kunstsamlingen flytte ut fra slottet, og den forble på flyttefot de neste 25 årene med adresser i J. A. Hielms gård i Rådhusgaten, de gamle universitetslokalene i Prinsens gate, Rådmannsgården i Rådhusgaten 19 og Dittengården i Apotekergaten. I 1882 fikk den statlige kunstsamlingen leiekontrakt i det privateide og nyoppførte Kristiania Skulpturmuseum, den midtre delen av den nåværende nasjonalgalleribygningen.

Skulpturmuseets bygning fra 1870–årene fikk sidefasader som talte tydelig om utvidelsesplaner. Foto O. Væring ca. 1885. Oslo Museum. Etter www.oslobilder.no (creative commons).

Nasjonalgalleriets bygning med begge sidefløyer slik den ble etter siste utvidelse i 1924. Foto L.J. Hvinden–Haug, NIKU 2008.

Skulpturmuseets samling ble opprettet gjennom en bevilgning fra Christiania Sparebank i 1869. Stortinget hadde da gjentatte ganger avslått forslag om midler til samme formål, nemlig å etablere en eksempelsamling av klassiske skulpturer. Forbildet var i stor grad Thorvaldsens museum i København, og det ble argumentert for behovet for å vise fram skjønn kunst i sin alminnelighet, og i særdeleshet for å øke dannelsesnivået hos landets kunst– og håndverksarbeidere. I 1870–årene var konjunkturmessige oppgangstider, og banken bevilget penger til oppføring av en bygning til å huse den nylig etablerte skulptursamlingen. Staten bidro med tomten på Tullinløkka, for i de første planene inngikk både den statlige malerisamlingen og et nytt kunstindustrimuseum. Bygningen ble imidlertid langt dyrere enn forutsett, og planen om å integrere samlingene til det da opprettede Kunstindustrimuseet var forlatt til fordel for Kobberstikk– og håndtegningssamlingen.

Kobberstikk– og håndtegningssamlingen ble opprettet som en privat forening i 1877 med formål å samle mangfoldiggjort kunst og en rekke former for håndtegninger. Samlingen skulle i hovedsak være av pedagogisk art, og et tilhørende bibliotek ble også vektlagt som en del av formålet. De første årene holdt Kobberstikk– og håndtegningssamlingen til i paviljongen i Paleets have (nå Christian Fredriks plass ved Jernbanetorget). I 1883 flyttet samlingen inn i Skulpturmuseets tredje etasje. I Kobberstikk– og håndtegningssamlingens statutter gikk det klart fram at samlingen ville bli tilbudt staten så snart den var godt etablert, og tilbudet kom samme år som foreningen var stiftet. Departementet var positiv til tilbudet, men Stortinget ønsket å se det hele an i påvente av etableringen av en ny kunstskole. Denne holdningen vedvarte fram til 1903, da både Skulpturmuseet og Kobberstikk– og håndtegningssamlingen ble innlemmet i Statens Kunstmuseum. I 1920 ble navnet endret til Nasjonalgalleriet. I løpet av institusjonens historie ble landets største samling av norsk og internasjonal billedkunst møysommelig bygget opp til det som ved innlemmelsen i Nasjonalmuseet for kunst utgjorde ca. 4500 malerier, 900 originalskulpturer, 950 gipsavstøpninger, 17.300 tegninger og 25.000 grafiske blad.

Nasjonalgalleribygningen framstår i dag som en enhetlig og monumental nyrenessansebygning, selv om den ble oppført i tre faser over et lengre tidsspenn. Arkitekt var Adolf Schirmer, som overtok prosjektet etter sin far som røk uklar med byggekomiteen. Den første etappen var bygningens midtre del, Skulpturmuseet, oppført i 1879–81. I 1904–07 ble

den søndre fløyen oppført, og i 1918–24 kom den siste og nordre fløyen av dagens galleribygning. Det var arkitekt Ingvar Hiorth som fullførte tegningsarbeidene etter forelegg fra Adolf Schirmer som var blitt statens bygningsinspektør i 1887. Den lange byggeperioden gjorde at man måtte gå til drastiske grep for å kunne videreføre materialkvaliteten i hele bygningskomplekset. Både et nedlagt teglverk og et nedlagt steinbrudd måtte gjenoppta sin virksomhet slik at bygningen skulle kunne få sitt rette og helhetlige uttrykk. Museumsbygningen i rød tegl følger historismens mal for monumental museumsarkitektur med sentrale haller, monumentale trapper, store, naturlig belyste saler og utstillingsrom i rekker. Museet skulle gjennom arkitekturen kunne vise kronologisk orden og hierarkisk klassifisering av gjenstander og kunst. I 1926 fikk nasjonalgalleribygningen Houens diplom.

Museet for samtidskunst

Museet for samtidskunst ble opprettet i 1987, og i 1990 ble utstillingene på Bankplassen 4 åpnet for publikum. Grunnstammen i samlingene er kunst laget etter 1945, og består av cirka 4700 verk av i hovedsak norske kunstnere. Utstillingslokalene utgjør rundt 2000 m² utstillingsarealer over to etasjer, med den store Banksalen i første etasje som et hovedfokus.

Museet for samtidskunst flyttet i 1990 inn bak den symboltunge fasaden til Norges Banks påkostede bygning fra 1906. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Museet for samtidskunst har sine lokaler i Norges Banks tidligere hovedbygning, som ble ferdigstilt i 1906 etter flyttingen av hovedkontoret fra Trondheim til Oslo i 1897. Den tidligere bankbygningen er tegnet at arkitekt Ingvar Hjorth og oppført i en tidstypisk stil som hentet sin inspirasjon fra både middelalderen, jugend og nordisk nybarokk. Natursteinsfasadene i råkopp er karakteristisk for denne typen monumentalbygg fra rett etter forrige århundreskifte. Materialbruken ga en særegen borgaktig monumentalitet og soliditet som ansås som særlig passende for bankarkitektur. Materialbruken ble videreført i alle de fire avdelingene av Norges Bank som ble oppført fram til 1916. Bygningen har en rekke utsmykkingsdetaljer som henspiller på den tidligere bankfunksjonen. Det omfatter blant annet kongemonogrammene til både Carl Johan og Oscar II, årstallet 1816 for bankens grunnleggelse og 1897 for bankens overflytting til Oslo, samt byvåpnene for byene hvor banken hadde filialer: Oslo, Bergen, Kristiansand, Tromsø, Trondheim og Hamar. I tillegg pryder det norske riksvåpenet tårnfasaden over inngangspartiet, flankert av Lars Utnes' to allegorier over arbeid og fred, mens to løver vokter hovedinngangsdøren mot Bankplassen.

Arkitekturmuseet

I 1975 ble Arkitekturmuseet opprettet av Norske Arkitekters Landsforbund, og omgjort til en stiftelse i 1998. I mars 2008 åpnet dørene for de nye utstillingene i Grosch bankbygg fra 1830 på Bankplassen 3. Denne bygningen er tidligere omtalt under arkivverket, fordi den var tilholdssted for Riksarkivet i perioden 1914–78. Bygningen hadde imidlertid nå fått tilbygget en utstillingspaviljong utformet av arkitekt Sverre Fehn, som også har stått for ombyggingen av den gamle bygningsmassen. Oppføringen av nybygget er blant annet gjennomført ved donasjoner fra skipsreder Jens Ulltveit–Moe.

Arkitekturmuseets utstillingspaviljong i forgrunnen, tegnet av Sverre Fehn, ble oppført til museets innflytting i 2008. Bakenfor t.h. står Norges Banks første bygning i Oslo fra 1830 tegnet av Chr. H. Grosch. Da Riksarkivet flyttet inn her i 1914 ble magasinfløyen t.v. oppført. Etter Statsbyggs ferdigmelding nr. 672/2008.

Nordnorsk Kunstmuseum

Etter et initiativ fra Nordnorsk Kulturråd i 1974 ble det i 1979 nedsatt et utvalg av Norsk Kulturråd som konkluderte med at det burde opprettes et kunstmuseum i Nord–Norge. Det burde dessuten opprettes et kunstakademi og utdannelse i kunsthistorie på universitetsnivå, og valget av plassering falt på universitetsbyen Tromsø. Museet ble opprettet i 1985 og fikk lokaler i Muségata 2 der også Tromsø Kunstforening holdt til. Utstillingene besto fra begynnelsen for det meste av utlån fra Nasjonalgalleriet, Norsk Kulturråd og Riksgalleriet, mens det etter hvert er bygget opp en betydelig samling gjennom innkjøp og ved gaver fra Norsk Kulturråd. Fra 1995 fikk museet status som knutepunktinstitusjon for billedkunst sammen med de andre regionale kunstmuseene og som den eneste nord for Trondheim.

Ved midten av 1990–årene var det klart at det ikke var tilstrekkelig plass i kunstforeningens bygning. Nye lokaler ble funnet i Sjøgata 1 i Tromsø sentrum, en eldre statlig bygning som politiet flyttet ut av i 1996. Opprinnelig var den oppført som post– og telegrafbygning i 1913 – 1915, tegnet av arkitekt Søren Wiese Opsahl. Bygningen var med sine tre etasjer over et

halvt kvartal et viktig tilskudd til utbyggingen og storbyveksten i datidens Tromsø sentrum. I tidstypisk barokk–klassisistisk stil, har den en markant utforming med mansardtak og hovedfasade ut mot Kirkegata der kraftige hjørnerisalitter dannet av kvaderlisener gir bygningen tyngde og karakter. Lenge var det lokaler for post og telegraf i både 1. og 2. etasje mens det var sjefsboliger for begge institusjoner i 3. etasje. Telegrafen flyttet ut i 1957 og Posten i 1968. Fra 1971 til 1996 var det politistasjon her. Bygningen har således både arkitektonisk kvalitet og solide tradisjoner for statlig virksomhet i Tromsø.

Nordnorsk Kunstmuseums bygning fra 1915 var opprinnelig post– og telegrafkontor og senere politistasjon 1971 – 1996. Foto Spinnin Globe Studio. Etter www.statsbygg.no.

Det ble gjennomført betydelige arbeider med rehabilitering og ombygging fra 2000 til museet flyttet inn i 2002. Prosjekteringen var utført av Telje–Torp–Aasen Arkitektkontor AS. Vinduer mer like de opprinnelige ble satt inn og det ble bygget ny trapp og rampe ved hovedinngangen. Innvendig ble nytt etasjeskille i betong lagt inn mellom kjeller og 1. etasje. Rominndeling ble til dels betydelig endret. Magasiner og verksteder ble plassert i kjelleren, mens utstillingsarealene ble lagt til 1. og 2. etasje og kontorer i 3. etasje.

Arkeologisk museum i Stavanger

I 1975 ble Arkeologisk museum i Stavanger (AmS) skilt ut fra Stavanger museum og etablert som en selvstendig statlig institusjon med ansvar for forskning, forvaltning og formidling om mennesket og livsmiljø, med vekt på førreformatorisk tid. Dette var roller som gjennom lang tid var opparbeidet ved de øvrige regionale landsdelsmuseene i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø hvor museene i tur og orden dessuten var blitt universitetsmuseer.

Arkeologisk museum i Stavanger. Frue Meieris tidligere hovedbygning fra 1927 i bakgrunnen og tilbygget fra 1990–årene i forgrunnen. Foto Statsbygg 2004.

I Stavanger fikk det nye museet tilhold i de gamle meieribygningene til Frue Meieri i Storgata 27, i bydelen Våland sentralt i byen. Arkeologisk museum ligger i utkant av de karakteristiske boligområdene med tett trehusbebyggelse fra perioden 1900 – 1920, den såkalte hermetikkperioden i Stavangers næringshistorie. Den nøkterne, nyklassisistiske meieribygningen er tegnet av arkitektene Kavli og Krogseth i 1927. Bygningskomplekset henvender seg i nord mot det tidligere Stavanger Sykehus, som nå er tatt i bruk som administrasjonsbygg for Rogaland Fylkeskommune. Den tidligere sykehusbebyggelsen ligger omgitt av en park og hører historisk til en storstilt utbyggingsperiode fra slutten av 1800–tallet. Stavanger fikk da reist en rekke monumentalbygg i mur i et arkitektonisk formspråk som var nytt i i trehusbyen Stavanger. Stavanger Museum, Rogaland Teater, Turnhallen og de eldste delene av Stavanger sykehus ble alle reist i årene 1880–1900 etter tegninger etter arkitekt H.S Eckhoff.

På midten av 1990–tallet fikk AmS vesentlige arealutvidelser gjennom både rehabilitering og ombygging av den eksiterende bygningsmassen, samt oppføring av et større nybygg. Det var arkitekt Louis Kloster som hadde ansvar for det første byggetrinnet som omfattet rehabiliteringsarbeidene, mens arkitektene Hoem Kloster og Schjelderup sto for nybygget i andre byggetrinn. Totalt areal for nybygget er 2750 kvm.

Museet består i dag av et utstillingsbygg og administrasjonslokaler som dekker mesteparten av kvartalet mellom Peder Klows gate, Cort Adelers gate, Storgata og Erlands gate. I desember 2006 ble en ny reguleringsplan for hele kvartalet vedtatt. Den åpner for riving av de fire trehusbygningene langs Peder Klows gate til fordel for et nytt formidlingsbygg som blant annet skal kunne tilfredsstille sikkerhetskravene ved håndtering av internasjonale utstillinger.

Personal– og kulturhistoriske anlegg

Disse kulturhistoriske anleggene omfatter svært ulikeartede virksomheter. Eidsvollsbygningen, de to dikterhjemmene Aulestad og Bjerkebæk, Bjørnstjerne Bjørnsons fødested Bjørgan prestegård, Roald Amundsens bolig «Uranienborg», Henrik Wergelands bolig «Grotten», Austråttborgen, den funksjonalistiske villaen Tuengen allé 10 og endelig Nobels Fredssenter i Vestbanebygningen som skiller seg mest fra de andre.

Eidsvollminnet og de fleste personalhistoriske anleggene kom i statens eie gjennom private initiativ, selv om det offentlige var en sterkere medvirkende part i anskaffelsen av Bjerkebæk enn de øvrige anleggene. Grotten ble med sin beliggenhet i Slottsparken kjøpt inn mens Austråttborgen og Tuengen allé 10 var gaver.

Stiftelsen Eidsvoll 1814

I 1998 vedtok Stortinget opprettelsen av stiftelsen Eidsvoll 1814 som i dag forvalter Eidsvollsbygningen, paviljongen og parken, og er ansvarlig for formidlingsarbeidet på stedet. I 2005 åpnet det nye publikumssenteret i Wergelands hus, et nybygg ned mot Andelva som rommer utstillinger, kafé, auditorium og kontorer. Det nye senteret tematiserer ulike sider ved den norske politiske og demokratiske historien fra 1814 og fram til vår tid. Målet er dessuten å bidra til økt interesse for aktuelle demokratispørsmål i nasjonal og internasjonal sammenheng.

Hovedbygningen på Eidsvoll jernverk har en helt sentral plass i norsk historie, og kan betegnes som en av nasjonens viktigste ikoner. Her ble grunnlaget lagt for vår nyere norske historie og det moderne demokratiet, selv om man måtte gå omveien om det konstitusjonelle monarkiet underlagt en svensk konge fram til 1905. Fra 11. april til 20. mai 1814 huset bygningen den nyvalgte riksforsamlingen som 17. mai undertegnet den nye norske grunnloven. Bygningen tilhørte den norske forretningsmannen, jernverkseieren og

embetsmannen Carsten Anker. Han hadde holdt et stormannsmøte i sitt hjem i februar 1814, hvor det ble besluttet å erklære landet uavhengig, samt innkalle til en riksforsamling. Anker var imidlertid i England for å ivareta landets interesser da riksforsamlingen kom sammen i hans hjem på Eidsvoll.

Eidsvollsbygningen med et hjørne av Wergelands hus, det nye publikumssenteret fra 2005 t.v. Foto A. Sætren, NIKU 2008.

Carsten Ankers anlegg på Eidsvoll er bygningsmessig unikt i norsk sammenheng. Da Anker overtok jernverket i 1794, var han en mann med stor kunnskap om samtidens arkitektur og innredningskunst. Han hadde i mange år vært en høyere embetsmann i København med bolig i et av paléene på Kongens Nytorv, og blant annet direktør for det Kongelige Møbelmagasin som arbeidet for å utbre den gode smak.

Det har vært antatt at Anker sto for en større ombygging av hovedbygningen da han overtok verket. Nye dateringer av bygningstømmer i forbindelse med igangværende istandsetting har imidlertid vist at bygningen fikk sin nåværende utstrekning rundt 1768 og at det skjedde en større ombygging til nåværende hovedform allerede rundt 1780 da deler av 2. etasje ble ombygget til sin karakteristiske hovedform med to fløyer med terrasse mellom. Daværende eier, Hans Hagerup de Gyldenpalm, kan også ha utført mye av den innredningen man fremdeles ser og som kan ha vært videreført eller endret og fullført av Carsten Anker.

Resultatet eret representativt og moderne overklassehjem fra årene rundt 1800 preget av høy materialkvalitet. Eidsvollsbygningen representerer en del arkitektoniske løsninger som ellers er nesten ukjente i Norge, blant annet de skjulte tjenergangene som preger bygningens

logistikk. Den velkjente hovedfasaden har heller ikke noe tilsvarende motstykke, særlig karakteristisk med den særegne takløsningen som sannsynligvis er gjennomført for å skaffe naturlig lysinnfall til blant annet det som skulle bli rikssalen. Også tunet ble endret ved at uthusbebyggelsen og hovedveien ble flyttet vekk fra hovedbygningen.

I 1822 gikk Carsten Anker konkurs, og Eidsvoll jernverk ble overtatt av engelske kreditorer. En gruppe privatpersoner med Henrik Wergeland i spissen, ønsket å kjøpe tilbake Eidsvollsbygningen, og etter en pengeinnsamling kom hovedbygningen, sidebygningene og cirka 25 mål park på norske hender i 1837. I 1851 overtok Stortinget noe motvillig dette nasjonalmonumentet som gave, og den første bevilgningen kom i 1854. Året etter ledet stadskonduktør Chr. Grosch den første av en lang rekke med istandsettelser. Arbeidene var på ingen måte en restaurering ut fra dagens begrepsinnhold, men en nøktern renovering med formål å gjøre bygningen om til et billedgalleri. Det var ingen tradisjon for hvordan slike ”nasjonalmonumenter” skulle brukes, så i 1849 ble det stiftet et ”galleriselskap” som hadde til formål å samle inn portretter av riksforsamlingens medlemmer. I 1864 besto samlingen av 65 portretter. I dag har Eidsvoll 1814 en rik portrettsamling, med portretter, tegninger eller silhuetter av de fleste av de 112 eidsvollsmennene.

I 1895 ble ”Selskabet til Eidsvoldsbygningens Udstyr” stiftet, med formål å innrede bygningen slik den sannsynligvis hadde sett ut i 1814. Kort tid etter fikk stedet sin første konservator; bokhandler Albert J. Lange, som startet den andre av de store istandsettelsesarbeidene på bygningen. Etter unionsoppløsningen fikk Eidsvollsbygningen fornyet interesse som nasjonalsymbol, og det ble bevilget rikelig med midler fram mot Grunnlovsjubileet i 1914. Langes arbeider var til en viss grad basert på bygningsdokumentasjon, men vel så mye var det en nyskaping av både interiør og fasader slik man mente det burde ha sett ut, samt delvis også feiltolkinger av de funnene som var gjort i bygningen. Neste istandsettelsesfase var perioden fram til 150–årsjubileet i 1964. Da ble så godt som alle rom malt og tapetsert på nytt, og tekstiler og gulvbelegg ble skiftet ut. Selv om man ved denne istandsettelsen hadde noe lenger erfaring med restaureringsarbeider, ble det gjennomført bygningsmessige endringer uten hold i en tidligere historisk situasjon og originalmateriale ble fjernet. I tillegg ble bygningen tilført ubotelig skade gjennom luting av alt innvendig trevirke som blant annet har gjort eksakt bygningsdokumentasjon svært vanskelig.

I forkant av grunnlovsjubileet i 2014 utføres betydelige restaureringsarbeider i bygningen, denne gangen med utgangspunkt i de reelle funnene som gjøres på stedet. Det utføres gjennomgripende restaurering og oppussing av 1. og 2. etasje mens det i kjelleretasjen gjenskapes tjenerkvarterer, kjøkken og andre bruksrom som skal gi et mer komplett bilde av husets utstyr og drift i tiden rundt 1814. I tilknytning til dette restaureres også pryd– og nyttehage.

Aulestad

Aulestad er et storgårdsanlegg i Gausdal kommune hvor forfatteren og samfunnsdebattanten Bjørnstjerne Bjørnson bodde fra 1875 til sin død i 1910. Gården ble ervervet fordi han ønsket et gårdsbruk på landet som base for sin diktergjerning, og valget falt på Gausdal fordi han en periode var nært knyttet til det frisinnede folkehøyskolemiljøet rundt presten Christopher Bruun som holdt til i bygda.

Bjørnson hadde kjøpt storgården usett på venners anbefaling i 1874. Den besto da av oppdyrket innmark, cirka 1000 mål skog, fem husmannsplasser, seter, fjellbeite, et lite sagbruk og mølle. Gården hadde tidligere vært skysstasjon og den tidligere eieren hadde i 1850 startet en tekstilfabrikk på Brovolden. Bjørnson hadde den første perioden planer om å bygge et nytt bolighus, og fikk utarbeidet tegninger for nybygget. På grunn av økonomiske problemer ble planene skrinlagt, og han gikk i stedet inn for forbedringer av både våningshuset og gårdsanlegget som helhet. I Bjørnsons periode på gården ble hele uthusbebyggelsen fornyet i tråd med tidens rådende tanker om modernisering av jordbruket. Sønnen Erling tok utdannelse på den velrenommerte jordbruksskolen Jønsberg i Stange, og i 1894 ble den moderne driftsbygningen på gården oppført. I den midtstilte arken var det plassert en klokke som gjorde at folk på bygdeveien nedenfor kunne se hva tiden var. Planen var at Erling skulle overta og drive gårdsbruket, og det ble etablert et nytt tun mot sør, Nedre Aulestad. Her ble det oppført et nytt våningshus for Erling og hans familie i tidens nasjonalromatiske dragestil. (Bygningen ble revet i 1970–årene og et nytt bolighus ble oppført på samme sted.) I tillegg består tunet av den såkalte Folkebygningen(løe/beboelse/garasje), et stabbur, samt en nyere garasje. På det øvre tunet ligger det gamle våningshuset fra begynnelsen av 1800–tallet, drengestua fra samme periode (kontorer, kafé, toaletter) og et

kombinert vognskjul og stabbur oppført i Bjørnsons periode. Ned mot fylkesveien ligger hageanlegget, og bjørkeallén som har driftsbygningen som fondmotiv.

Tunet på Øvre Aulestad t.v. og Nedre t.h. Hele eiendommen er fredet med alle hus fra Bjørnsons tid, alléen og hagene. Statens Kartverk.

Hovedbygningen står fullt utstyrt med møbler og personlige gjenstander slik det var ved Karoline Bjørnsons død i 1934. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2012.

Bjørnson mottok Nobelprisen i litteratur i 1903, og var en markant personlighet og samfunnsdebattant i sin samtid. Det ble derfor i 1922 etablert en komité med formål å kjøpe inn dikterhjemmet på Aulestad som nasjonaleiendom. En større innsamlingsaksjon ble satt i gang med oppslag i alle landets aviser, og i 1926 inngikk komiteen en avtale med Karoline Bjørnson om kjøp av en parsell av eiendommen; tunet på Øvre Aulestad og en del av hagen. Karoline skulle ha borett på stedet fram til sin død, og innen et halvt år etter hennes bortgang skulle parsellen overtas av staten. I 1934 døde Karoline Bjørnson, og ett halvt år etter ble dikterhjemmet åpnet for publikum. Staten har fra 1980–tallet utøket sin eierandel på Aulestad, og eier i dag i underkant av 30 mål, inkludert bebyggelsen i begge tun med tilhørende hageanlegg som ikke minst var viktige innslag til både pryd og nytte i Karoline og Bjørnstjernes tid.

Eiendommen driftes som kulturhistorisk museum av Lillehammer Museum, og spesielt har hovedbygningen rike interiører og inventarsamlinger fra Bjørnsons tid. Det drives også utstrakt formidling av det øvrige anlegget og av Bjørnsons diktning og ustoppelige virke som samfunnsdebattant. Det er i årene 2006 – 2010 gjennomført meget omfattende reparasjonsarbeider av hovedbygningen som var faretruende sterkt påvirket av tidligere lekkasjer og gamle skader. Nye dateringer av bygningstømmeret viste at hovedbygningen besto av to eldre tømmerhus som var flyttet sammen og sammenbygget til nåværende

hovedform i 1814 – en passende datering av boligen til nasjonsbyggeren og selvstendighetsforkjemperen Bjørnson. Folkestua, en gammel stall og personalbolig, er også istandsatt etter store skader og er innredet til flerfunksjonshus for kulturformål og formidlingsvirksomheten. En friluftscene med publikumsamfi er anlagt med enkle midler i skråningen ovenfor Folkestua. Store reparasjonsarbeider ble påbegynt i låven i 2009, og innvendig pågår de fremdeles i 2012. Den er tenkt brukt til utstillinger.

Bjørgan prestegård

Bjørnstjerne Bjørnson var født på prestegården Bjørgan i Kvikne (nå Tynset kommune) i 1832 hvor faren var prest fra 1831 til 1837. Her var prestegård fra 1780 da boligen ble bygget, antagelig ved bruk av en eldre, tilkjøpt tømmerkjerne. Den slutter seg som vanlig ved embetsgårdene til byggeskikken på de litt større gårdene i området. Gården ble solgt igjen til private i 1860, og fikk ny bebyggelse slik at den gamle hovedbygningen ble redusert til sidebygning.

I 1918 ble det etter initiativ av kunstnerparet Tilla og Otto Valstad satt i gang en innsamling for å kjøpe bygningen hvor Bjørnson ble født. Stortinget aksepterte den som gave til staten året etter. Den øvrige bebyggelsen forble i privat eie og er med årene dessuten betydelig redusert etter at fjøset brant ned i 1976 og det gamle våningshuset i 1999.
Eiendommen består således ikke av et komplett gårdstun som på Aulestad, bare av den ene bygningen som Bjørnson ble født i, og tilhørende hage. Bygningen har en sparsom møblering og enkelte Bjørnson–minner som er kommet til etter hvert. Den gamle presteboligen ble statsmuseum med egen post i statsbudsjettet i 1984 og ble fra 1988 administrert av De Sandvigske Samlinger, Maihaugen, på Lillehammer, fra 2006 av Hedmark Fylkesmuseum, avd. Nordøsterdalsmuseet.

Hovedbygningen med hage på Bjørgan prestegård står noe ensomt tilbake etter at de fleste andre bygningene i tunet er brent. Foto Statsbygg 2004.

Bjerkebæk

Bjerkebæk er en villaeiendom i Gamle Nordsetervei på Lillehammer, og var forfatterinnen Sigrid Undsets hjem fra 1919 til hennes død i 1949. Fra 1919 leide hun det daværende huset av maleren Gunnar Hjort. Hjort hadde kjøpt eiendommen av byggmester Aasen, som i 1918 hadde flyttet en eldre bygning til stedet fra gården Røssum i Kvam. Eiendommen lå den gang utenfor Lillehammers bygrense, i det som ble byggebeltet i nabokommunen Fåberg. Fra sommeren 1919 ble Røssumstua Sigrid Undsets bolig, og i 1921 kjøpte hun eiendommen av Hjort. I 1922 oppførte hun en uthusbygning på tunet. To år senere, i 1924, kjøpte hun en 1700–talls stue fra gården Nordre Dalsegg i Fron og fikk den flyttet til Bjerkebæk. (Nyere dendrokronologiske undersøkelser viser at tømmeret i stua ble felt vintrene 1702/03 og 1703/04). I Dalseggstua innredet hun et eget arbeidsværelse, samt soverom for seg og sine to sønner. De to eldre upanelte laftebygningene ble føyd sammen med et mellombygg i rødmalt panel. I Røssumstua var det blant annet husrom for den psykisk utviklingshemmede datteren Maren og Undsets husholdersker. Samme år ble hun opptatt i den katolske kirke, og tok samtidig ut separasjon fra sin mann, maleren Anders C. Svarstad fordi deres ekteskap ble kjent ugyldig av den katolske kirke. Sigrid Undset nedla mye arbeid i etablering av et hageanlegg på eiendommen, med ett vidt spekter av stauder. Privatlivet vernet hun om gjennom å sette opp et høyt og tett plankegjerde for hun var etter hvert blitt en velkjent skikkelse så vel som forfatterinne. I 1928 ble hun tildelt Nobelprisen i litteratur for sine middelalderromaner. Det ga henne friere økonomiske muligheter.

I april 1940 måtte Sigrid Undset forlate Bjerkebæk og Norge. Hun var verdensberømt og hadde både skrevet og talt mot nazismens ideer. Undset dro til venner i Stockholm, hvor hun i mai fikk beskjed om at den eldste sønnen Anders var død i trefninger ved Gausdal. Resten av krigsårene tilbrakte Undset i USA, for så å returnere til Bjerkebæk i 1945. Stedet hadde vært benyttet av den tyske okkupasjonsmakten, og både inventar og hageanlegget var ramponert og ødelagt. Et omfattende oppussingsarbeid ble satt i gang, så vel som anskaffelse av nye møbler og annet inventar. I 1949 døde Sigrid Undset av et hjerteattakk i hagen på Bjerkebæk.

En betongrampe leder fra det nye publikumsbygget ned mot Sigrid Undsets bygninger. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2012.

Sigrid Undseths arbeidsplass i kleven i Dalseggstua. Foto A. Sætren, NIKU 2008.

Eiendommen Bjerkebæk ble overtatt av hennes eneste gjenlevende barn, den yngste sønnen Hans B. Undset Svarstad og hans kone Christianne. Etter deres død kjøpte staten, fylkeskommunen og Lillehammer kommune stedet i 1997, med bidrag fra Sparebanken Nor, forlaget H. Aschehoug & co. og Anders Jahres Humanitære Stiftelse. I 1998 overtok De Sandvigske Samlinger, Maihaugen (nå Lillehammer Museum) forvaltningsansvaret, og stedet er restaurert og forsøkt gjenskapt slik det så ut i 1930–årene.

I 2007 åpnet det nye publikumsbygget på eiendommen, tegnet av arkitekt Carl–Viggo Hølmebakk som vant arkitektkonkurransen i 2002. Det er et bygg som med enkle former og en lukket fasade mot nordøst skjermer Bjerkebæk mot omgivelsene og store idrettsanlegg fra OL i 1994 slik Sigrid Undseths høye plankegjerde tidligere hadde beskyttet henne mot nysgjerrige blikk. Ut mot hennes opprinnelige anlegg nedenfor åpner nybygget seg derimot med to utstrakte armer og en mykt bølgende glassfasade. Samtidig er det opprinnelige og nye bygningsanlegget adskilt av forholdsvis tett vegetasjon. I tillegg til glassflatene har nybygget utstrakt bruk av betong utvendig og innvendig. Det danner publikums inngang til hele

anlegget og inneholder dessuten boksalg, kafé, foredragssal, sanitæranlegg og pauserom for guidene, delvis i åpne løsninger som glir over i hverandre. Her er også muligheter for utstillinger og for mindre teateroppsetninger i overganger mellom interiør og uterom.

Arkitekt Hølmebakk ble tildelt arkitekturprisen Groschmedaljen i 2010 for det som ble kalt en begrenset produksjon, men med meget høy arkitektonisk kvalitet og med en intens bearbeidelse av alle detaljer. Publikumsbygget på Bjerkebæk var et av hans tre arbeider som da ble spesifisert sammen med turistveiprosjektet «Sohlbergplassen utsiktsplatform» ved Rondane og Borkeplass–kvartalet i Nordre Gate i Trondheim.

Uranienborg

Eiendommen Uranienborg var Roald Amundsens hjem fra 1908 til 1928, da flyet hans ble borte over Barentshavet under en leteaksjon etter Nobiles luftskip. Amundsen kjøpte det tidligere landstedet ved Bålerud brygge på Svartskog av bryggerieier Ytterborg, og ga stedet navn etter sitt barndomshjem Lille Uranienborg i Oslo.

Hovedbygningen på eiendommen Amundsen kjøpte i 1908 er et eldre sommerhus fra 1869 i meget rikt utformet sveitserstil. Foto A. Sætren, NIKU 2008.

Amundsen omskapte Uranienborg til et moderne og komfortabelt hjem. Det meste står som på hans tid som her i arbeidsrommet med møbler og personlige gjenstander. Foto A. Sætren, NIKU 2008.

Eiendommen er en vestvendt strandeiendom ved Bunnefjorden på Svartskog. Fra slutten av 1800–tallet lå stedet svært sentralt, med dampskipsanløp til Bålerud brygge fra 1870–tallet. Eiendommens areal er parkmessig opparbeidet og terrassert med frukthage i øvre del mot øst. Bebyggelsen omfatter en hovedbygning i sveitserstil, en nyere oppsynsmannsbolig med tilhørende bod (tidligere utedo), et uthus med boder og et innredet rom med pipeløp, et mindre uthus som tidligere har vært ishus, ett badehus på natursteinsfundamenter, samt lysthus og ett hundehus ved hovedinngangsdøren mot øst.

Flere av Amundsens ekspedisjoner ble planlagt fra eiendommen, og lemmehuset ”Framheim” skal blant annet ha blitt montert på gårdsplassen før ekspedisjonen til Sydpolen i 1910. Etter den mislykkete ekspedisjonen i Nordøstpassasjen 1918–1920 gikk Amundsen konkurs, og Minister Gade og Don Pedro Christophersen kjøpte stedet slik at han kunne bli boende på Svartskog. I 1933 ga Minister Gade og Don Pedro Christophersen Uranienborg i gave til staten, og to år senere ble Roald Amundsens hjem åpnet som museum. I 2002 overtok Follo museum forvaltning og drift på oppdrag for Kulturdepartementet.

Grotten

Grotten ble oppført av Henrik Wergeland som holdt innvielsesfest der 17. mai 1841. Han hadde kjøpt tomt fra en privat eiendom i utkanten av det som skulle bli Slottsparken ved den nye kongeboligen som var under oppførelse. Hoveddelen av den eiendommen ble snart innkjøpt og innlemmet i Slottsparken, og bolighuset der ble tatt i bruk som slottsforvalterbolig. Grotten forble derimot i privat eie helt til staten kjøpte eiendommen i 1922 og stilte den til rådighet som æresbolig for fortjente kunstnere. Den har siden vært bolig for komponisten Stefan Sinding 1924 – 1941, forfatteren Arnulf Øverland 1946 – 1968, komponisten Arne Norheim 1981 – ca. 2008 og dramatikeren Jon Fosse fra 2011.

Grotten har utsøkte snekkerdetaljer og er trolig det eldste bevarte huset i den såkalte sveitserstilen i Norge. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Stuene mot sydøst har dører og listverk fra Wergelands tid. I himlingen er malte dekorasjoner fra 1840–årene nå overmalt. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

Eiendommen fikk navn av en fjellkløft etter et steinbrudd hvor Wergeland murte grunnmur tvers over slik at det ble dannet en grottelignende konstruksjon under huset. Bygningen er blant de aller første som ble oppført i den såkalte sveitserstilen i Norge, og er det eldste man

vet om som fremdeles er bevart. Henrik Wergeland skal ha planlagt det meste selv. Slottsarkitekten, H.D.F. Linstow, har vært nevnt som arkitekt. Det bygger på en aldri bevist antagelse, men er både mulig og sannsynlig selv om detaljene skiller seg noe fra det han bevislig tegnet få år senere. Sveitserstilen viser seg her tydeligst i det store takutstikket og de sirlige snekkerdetaljene som danner båndet utvendig mellom hovedetasjen og loftet. Innvendig er det senklassisismens detaljer som preger de eldre delene. Spesielt er det de tre stuene langs sydøstre langfasade som har bevart listverk og tofløyete dører fra Wergelands tid. Her har også to himlinger rik malt dekor beslektet med det som ble utført på slottet i 1840–årene. Dekoren er senere er overmalt, men stammer trolig fra Wergelands tid eller umiddelbart etter. I loftet er det også to kvistværelser der detaljene delvis kan være fra Wergelands tid. For øvrig er det gjort en del endringer opp gjennom årene. Særlig er forskjellige æresbeboeres kjøkken blitt flyttet rundt til nye steder i huset.

Eiendommen ble noe beskåret ved utvidelse av Wergelandsveien rundt 1960 og tilhørende flytting av forstøtningsmur nærmere bygningen. Wergeland oppførte også to uthus med stall, symmetrisk plassert om gårdsplassen ut mot Slottsparken i nordvest. Disse uthusene er revet for lengst, men adkomstveien i bue opp til huset ser ut til å være den opprinnelige fremdeles. Også et større tilbygg fra rundt 1880 langs Wergelandsveien er revet for lengst. Til tross for slike endringer er det gjenstående anlegget fortsatt meget sterkt preget i helhet og detalj av sin opprinnelige byggherre.

Austråttborgen

Herregården Austråtts lange tradisjoner som stormannssete kan følges bakover helt til vikingtiden. Gården ble etterhvert utbygget til en storslått borg som fikk sin hovedform på 1600– og 1700–tallet med et stort gårdsanlegg med staller og driftsbygninger ved siden av. Store deler av borgen brant etter lynnedslag i 1916. Brannruinen ble sammen med et mindre tomteareal på 44 dekar forært til staten i 1919, mens Ørland kommune i 1935 kjøpte det øvrige av herregården som fremdeles er den største i distriktet til tross for at den over lang tid var blitt sterkt desimert. Murverket og en mindre del av borgen som inneholdt et kapell fra middelalderen, hadde overlevd brannen, og er etter hvert påsatt tak og er bygget opp igjen. Anlegget drives nå som museum av Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum på oppdrag for Kulturdepartementet mens Statsbygg har ansvaret for vedlikehold og teknisk drift. Som museum vises anlegg med en del eldre møblering og enkelte temporære utstillinger.

Austrått har hatt mange berømte eiere. En av de mektige var Ingegerd Ottesdatter på begynnelsen av 1500–tallet, som var modell for Henrik Ibsens fru Inger til Austrått. Hennes oldebarn var Norges kansler Jens Bjelke som man antar har startet ombyggingsarbeider da han kom hjem til Austrått i 1610. Lenge mente man at hans sønn, kansler Ove Bjelke, var den som skapte borgen i den hovedform man stadig kjenner den. Ny forskning har imidlertid avdekket en meget lang og sammensatt bygningshistorie som viser at allerede fru Inger bodde i en hovedbygning av stein og at den nåværende hovedformen på borgen med mansardtak var mye yngre enn man hittil hadde ment. Ved slutten av Bjelke–slektens tid førte både en konkurs i 1699 og et lynnedslag til forfall. Lagmann Abraham Dreyer kjøpte godset i 1722 og foretok store byggearbeider. Man mener nå at han kan være den som ga borgen den hovedformen den nå har med mansardtak.

Austråttborgen i sitt kulturlandskap. Etter no.wikipedia commons.

Den eldste delen av anlegget er et kapell bygget i stein omkring 1200 der vesttårnet er et solid forsvarstårn. Døren til det nederste tårnkammeret kunne sperres med en bom som nå er dendrokronologisk datert til 1198. Tårnet er fremdeles borgens dominerende og sentrale bygningselement, men med en langt yngre tårnhette. Man mener at utbyggingen av boligdelen tilknyttet dette tårnet ble startet av fru Ingers ektemann, rikshovmester Niels Henrikssøn som var landets fremste adelsmann og hadde overtatt Austrått omkring 1500. På motsatt side kom salen, over den gamle kirken. Planløsningen med boligdel og sal på hver sin side av en forstue, eller tårnet som her, stemmer overens med både Erkebispegården i Trondheim og

adelige setegårder fra samme periode i Västergötland og Skåne. I pakt med tidens fordringer på adelen var dette også et forsvarsanlegg som skulle bidra til rikets sikkerhet. Takformen ble som nevnt senere endret, og tårnets karakteristiske klokkeformete tårnhette kronet av en lanternin er i likhet med taket også fra 1700–tallet.

Gjenoppbyggingen etter brannen i 1916 foregikk over lang tid. Svalgangen med polykrome treskulpturer sto ferdig i 1956 og salen i 1960. Det er senere utført en del endringer og dessuten moderniseringer på 1990–tallet med blant annet nytt kjøkken og sanitæranlegg.

Tuengen allé 10

Villaen ble oppført i 1939 i Vestre Aker, nå Oslo kommune, som bolig for forretningsmannen og kunstsamleren Rolf E. Stenersen. Den skulle dessuten romme deler av hans store og unike kunstsamling. Han donerte eiendommen til staten i 1974 til bruk som statsministerbolig. Til dette formålet ble den bare benyttet en kort periode av Oddvar Norlie, og Kaare Willoch benyttet den en tid som arbeidssted. Etter Stortingets vedtak ble bygningen i 2000 omgjort til kulturhus for design og arkitektur og benyttes som ramme og møtested for kulturarrangementer. Leietaker er Kulturdepartementet og bruker er Norsk Form.

Bygningen regnes som et hovedverk innen funksjonalismens arkitektur i Norge og ble tegnet av Arne Korsmo, en av landets aller fremste arkitekter i perioden. Den er i tre etasjer på høy sokkeletasje og er oppført i betongkonstruksjon med søyler og dekker og med vegger delvis av mur, glass og glassbyggestein. Sokkeletasjen har en sinnrik garasjeløsning med gjennomkjøring i jevn bue slik at det ikke var nødvendig å rygge bilen. Opp gjennom hovedfasaden er konstruksjonens bærende søyler godt synlige. 2. etasje har en meget karakteristisk fasade i glassbyggestein som skulle gi godt og diffust lys til kunstgalleriet innenfor. Her er det også er satt inn vinduer i klart glass som ikke var planlagt fra begynnelsen av. I overetasjens soveromsavdeling er hovedfasadens yttervegg trukket inn og gir plass til en overdekket veranda langs hele fasaden.

Stenersens villa har eksponerte konstruksjoner og varierte løsninger innenfor en strengt kubisk form. Den regnes som et hovedverk innen funksjonalismens arkitektur i Norge. Foto Statsbygg.

Ved istandsettingen til kulturhus i 2000 ble det utført fargeundersøkelser som påviste avanserte og gjennomtenkte overflate– og fargebehandlinger preget av periodens strømninger og en meget kreativ arkitekt. Det meste av dette ble overmalt i moderne malinger og teknikker, men ligger tilgjengelig for fremtidig utforsking og gjenopptagelse. Ved møblering ble det anskaffet masseproduserte kopier av berømt internasjonal, funksjonalistisk design som ikke hadde tradisjon i bygningen. Den sterkt modernistisk orienterte kunstsamler Stenersen hadde et hjem preget av langt mer tradisjonelle og hjemmekoselige møbler, blant annet preget av 1920–og 1930–årenes vanlige nybarokk.

Nobels Fredssenter

Senteret leier lokaler i den fredete hovedbygningen til den nedlagte Vestbanestasjonen hvor det ble åpnet som ledd i den norsk–svenske 100–årsmarkeringen av den fredelige unionsoppløsningen i 1905. Den Norske Nobelkomite hadde i flere år arbeidet for å etablere et museum eller et senter for presentasjon og formidling av Nobels Fredspris og fredsprisvinnernes arbeid. Flere ulike lokaliseringer hadde vært foreslått, og 1. desember 2000 fattet Stortinget et vedtak der den ba regjeringen i samarbeid med Den Norske Nobelkomite legge til rette for at et fredsprissenter kunne etableres i den gamle stasjonsbygningen på Vestbanen, med sikte på åpning 7. juni 2005.

Nobels Fredssenter holder til i Vestbanens gamle stasjonsbygning fra 1872. Foto Spinnin Globe Studio. Etter www.statsbygg.no.

Fredssenteret har benyttet modernistiske romavgrensninger og installasjoner i sine utstillinger. Foto Spinnin Globe Studio. Etter www.statsbygg.no.

Vestbanebygningen sto ferdig til Drammensbanens åpning i 1872 og er tegnet av arkitekt Georg Andreas Bull. Den er oppført i tidstypisk rundbuestil preget av italiensk nyrenessanse i volumbehandlingen og med nyromanske detaljer. Hovedfasaden har to sidetårn og danner en portal ut mot Brynjulf Bulls plass og Oslo Rådhus. To skråstilte sidefløyer favner det tidligere sporområdet bakenfor, mens fasaden mot byrommet fremstår som en monumental portal og markerer en storslagen inngang for de reisende. Stasjonen ble nedlagt i 1989 og det ble vedtatt å bruke bygningen til informasjonssenter for Norge, Oslo og OL på Lillehammer. Bygningen ble rehabilitert i 1990 – 1991 til dette formålet samtidig som en del fasadeendringer ble tilbakeført til opprinnelig uttrykk. Også opprinnelig eksteriørfarge ble reetablert. I 1994 ble bygningen fredet etter lov om kulturminner. I fredningen inngikk også lokalstasjonsbygningen med stasjonsmesterbolig syd for hovedbygningen. Det var på denne tiden også aktuelt å benytte Vestbanetomten til ny opera.

Ombyggingen for Nobels Fredssenter ble prosjektert av Telje–Torp–Aasen Arkitektkontor AS. Noen mindre tilbygg ble revet, og noen kileformete åpne rom ut mot det tidligere sporområdet ble ifylt med nybygg. Det ble opprettet et formidlingsprosjekt for å gi senteret innhold. Man lot seg inspirere av fredsprisvinnerne og deres innsats og engasjement som viste at reell kommunikasjon må prøves for å kunne bidra til fred. Kommunikasjon skulle derfor uttrykke senterets bærende idé eller konsept. Et tradisjonelt gjenstandsmuseum kunne ikke være et mål. Man hadde ikke museale samlinger, og måtte heller fortelle historier og belyse temaer på andre måter med sin tids former for formidling og kommunikasjon – noe man håpte ville være spennende, inspirerende og aktiviserende. Senterets visjon er å bidra til fred gjennom refleksjon, debatt og engasjement. Det skulle gjøres ved å bringe små og store

konflikter fram i lyset – i tråd med Alfred Nobels testamente. Fokus ble rettet mot barn i alderen 12–16 år – da var det større sannsynlighet for å fange interessen også til voksne – enn omvendt. Ideene ble konkretisert i form av en samling av romlige og formale løsninger som også kunne innordnes innenfor de krav som bygningens antikvariske verdier stilte. Det er i stor grad benyttet moderne teknologi for formidling av innholdet.

4. Nasjonalbiblioteket

Nasjonalbibliotekets (NB) avdeling i Mo i Rana ble etablert i 1989 og administrerer pliktavleveringsordningen, samt sørger for innsamling, registrering, bevaring og tilgjengeliggjøring av materiale. NB Rana omfatter også Depotbiblioteket, de audiovisuelle samlingene og oppbyggingen av Nasjonalbibliotekets digitale tjenester. NB Rana ivaretar viktige publikumsmessige funksjoner innen disse feltene. Nasjonalbiblioteket, avdeling Oslo, har hovedansvar for Nasjonalbibliotekets publikumsrettede virksomhet. Dette ivaretas både ved tilrettelegging for bruk av samlingene i avdelingens lesesaler, ved utlån og fjernbruk via elektroniske nettverksbaserte tjenester. Avdelingen tilbyr fjernlån fra egne samlinger og formidler innlån av materiale fra utlandet for norske bibliotek. NB Oslo utarbeider den norske nasjonalbibliografien og tilbyr et bredt spekter av bibliografiske tjenester og produkter.

Nasjonalbiblioteket har som oppgave å samle, oppbevare og formidle norske medier, samt all informasjon om Norge eller tekster skrevet av nordmenn i utlandet. Fram til Nasjonalbiblioteket ble opprettet, ble disse funksjonene ivaretatt av Norske avdeling ved Universitetsbiblioteket i Oslo. Denne avdelingen ble opprettet i 1883 etter loven om pliktavlevering som ble vedtatt samme år. Det hadde vært en tilsvarende bestemmelse iverksatt gjennom kongelig resolusjon i 1815, men fra 1839 falt avleveringsplikten bort på grunn av en ny liberal håndverkslov. I perioden etter 1839 var Universitetsbiblioteket derfor i stor grad et bibliotek for universitetet og en mindre krets av akademikere. I 1851 flyttet universitetsbiblioteket inn i nye og moderne lokaler i Domus Bibliotheca i universitetets nye anlegg ved Karl Johans gate. Da hadde det hatt tilhold i trange og lite hensiktsmessige lokaler i Rådmannsgården i Rådhusgaten 19, siden 1816. Domus Bibliotheca hadde en effektiv plassutnyttelse med seks boksaler med tre gallerier over gulvplanet. Lystilgangen var imidlertid mindre hensiktsmessig fordi fasadeutformingen ble gjennomført med kun to vindusetasjer slik som de øvrige universitetsbygningene rundt plassen. På 1880–tallet var det behov for arealutvidelser, og ved overbibliotekar A. C. Drolsums ledelse ble det gjennomført en modernisering og ombygging av lokalene som førte til en dobling av kapasiteten. Et av grepene var overbyggingen av gårdsrommet som både ga en lesesal med 50 plasser og et håndbibliotek med 4000 bind. I tillegg fikk man oppvarming og elektrisk lys i hele bygningen, noe både brukerne og de ansatte verdsatte. Det er også Drolsum som arbeidet fram

pliktavleveringsloven og etablerte den norske avdelingen etter mal fra tilsvarende ordninger i de andre nordiske landene. Samlingen av norske trykk var imidlertid et langsiktig arbeid, og det var først i 1923 man anså den å være relativt komplett.

Det tidligere Universitetsbibliotekets hovedbygning fra 1922 oppe ved Drammensveien t.h., i midten lesesals– og magasinfløy fra rundt 1940 og t.v. nybygget fra 2005. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2008.

På tross av effektiviseringen av arealene var det likevel bare et tidsspørsmål før det var behov for ytterligere utvidelser. Utvidelsesmulighetene i Universitetshaven var små, og bygningen var brannfarlig. Konklusjonen ble et nybygg ved Solli plass som sto ferdig i 1922, tegnet av universitetets bygningsinspektør, Holger Sinding–Larsen. Bygningen er oppført i en tung og monumental nordisk nybarokk med bruk av grovhuggen granitt. I 1933 og i 1939–45 ble Universitetsbiblioteket utvidet av samme arkitekt og fikk en vestfløy og en østfløy med blant annet ny lesesal, magasiner kontorer og kantine. Bibliotekets interiører et utsmykket av Emanuel Vigeland, Axel Revold og Per Krogh. I 1999 flyttet Universitetsbiblioteket inn i nye lokaler på Blindern, og det nye Nasjonalbiblioteket, avdeling Oslo, overtok lokalene etter en omfattende rehabilitering av bygningsmassen, samt oppføringen av et nytt tilbygg utformet av Longva Arkitekter AS som fullførte de opprinnelige bibliotekplanene om en lukket karré. I 2005 var arbeidene ferdigstilt og nye leietakere som Norsk barnebokinstitutt, Musikkinformasjonssenteret, Norsk visearkiv, Norsk Jazzarkiv, NORLA og ABM–utvikling kunne flytte inn sammen med Nasjonalbibliotekets Osloavdeling.

5. Norsk Rikskringkasting, NRK

Radiosendinger var startet i Norge av det private Kringkastingsselskapet AS i 1925 mens det statlige Telegrafverket sto for utbygging av linjenettet. Selskapet hadde hovedkontor i Oslo og det var avdelinger eller tilsvarende selskaper i Bergen, Ålesund og Tromsø. Stortinget vedtok 24. juni 1933 opprettelsen av det statlige radiomonopolet og selskapet Norsk Rikskringkasting (NRK) som ble underlagt Kirke– og undervisningsdepartementet. Det statlige selskapet overtok det tidligere radioselskapets leide lokaler, personale og virksomhet, også ved de regionale kontorene. Ved liberalisering av radio og TV fra 1981 med gradvis åpning av eteren for flere selskaper og aktører, ble statsmonopolet omgjort til stiftelse eid av staten ved Kulturdepartementet.

Kringkastingshuset var planlagt som et L–formet anlegg og med Store Studio t.h. Nye planer under krigen resulterte i 1 ½ fløy i tillegg t.v. Foto V. Skappel, Widerøes flyveselskap 1949. Oslo Byarkiv. Etter www.oslobilder.no (creative commons).

En sterk vekst, ikke minst pga. oppstart av fjernsynet fra slutten av 1950–årene, har medført en omfattende byggeaktivitet. Etter flyfoto ca. 2005 tilhørende NRK.

Man planla straks et nytt hovedkvarter i Oslo, og nybygg på Marienlyst ble påbegynt i 1938. Det ble offisielt ferdigstilt og overlevert fra departementet til NRK i 1950 etter flere skiftende omstendigheter og endrete byggeplaner under 2. verdenskrig. Fra et opprinnelig vinkelbygg bestående av 1 ½ fløy var det nå blitt tre fløyer i hesteskoform. I tillegg kom Store Studio som hadde vært med fra begynnelsen. Under etterkrigstidens knapphet hadde både Helsedirektoratet og Arbeidstilsynet lokaler her til slutten av 1950–årene da NRK startet en voldsom ekspansjon ved innføring av fjernsynet og trengte alle lokaler selv.

Kringkastingshuset, «Det hvite hus på Marienlyst», er kledd med en lys norsk granitt og fremstår som tilnærmet hvitt. Det ble foretatt en rekke studiereiser til nyere radiohus rundt i Europa for å sikre best mulig kvalitet og oppdatert kunnskap i planlegging. En siste

studiereise til det nye radiohuset i Wien i 1937 medførte således en del omarbeiding av planene i siste liten før byggearbeidet startet og nye kostnadsøkninger i prosjektet. Denne gangen var det særlig akustiske forhold for studios som ble innarbeidet. Dette første Kringkastingshuset er senere betydelig utvidet til sitt nåværende volum frem til 1974 og består nå av fire store fløyer i firkant og en femte fløy gjennom midten. Radiostudios har fra starten av fylt opp en etasje i det ene av de to nåværende gårdsrommene. Her hviler separate bygningskuber fremdeles på lydisolerende gummiklosser, og det skulle ikke være etasjer over med virksomhet som kunne påvirke lydforholdene. Veggene har tilsvarende sinnrik oppbygging av hensyn til en førsteklasses akustikk og demping av støy, noe som også var førende for hvordan ventilasjonskanalene ble konstruert.

Vestibylen i Kringkastingshuset. Bygningen inneholder en del særpregete interiører som er forholdsvis godt bevart. En del av de opprinnelige møblene er pusset opp og påny tatt i bruk. Foto J. Chr. Eldal, NIKU 2012.

TV–sendinger startet i det små med prøvesendinger i 1955 og ble faste fra 1960. Fjernsynshuset ble oppført 1963 – 1968, og det har siden blitt oppført en rekke nye bygninger i området for å dekke økende arealbehov og delvis erstatte provisorier.

Helt fra starten har NRK hatt betydelig virksomhet ved distriktskontorer, i 2012 er det 56 avdelinger rundt i landet. En storstilt utbygging av distrikts– og lokalkontorer foregikk spesielt i 1970 – 80–årene. Det største anlegget utenfor Oslo kom på Tyholt i Trondheim etter at det i 1984 var vedtatt at NRK radios program 2 skulle ha hovedkontor der. Til denne storstilte utbyggingen ble det utviklet et element– og modulsystem kalt Systembygg som ga fleksible utbyggingsmuligheter for de forskjellige distriktskontorenes varierende behov. Det

var et system av paviljonger i forskjellige dimensjoner som ble lenket og kjedet sammen til varierte bygningsformer. Arkitekt var Jan Bauck arkitektkontor som videreførte kontoret til Nils Holter, NRKs opprinnelige arkitekt på Marienlyst.

NRK Finnmark i Vadsø med sender og studio ble opprettet allerede i 1934 og tillagt stor nasjonal betydning ved å sende norsk radio til områder med stor samisk og kvensk befolkning der man inntil da fortrinnsvis hadde lyttet til utenlandske sendere. På denne tiden fryktet man også spredning av nasjonalistiske ideer fra Finnland som man ønsket å motvirke med forskjellige typer norsk tilstedeværelse, ikke minst med norske radiosendinger.

Fra 1946 startet de første ukentlige nyhetssendingene på samisk fra studio i Tromsø, formidlet på kortbølge via Fredrikstad til Vadsø og derfra på mellombølge ut over Finnmark. Sendingene ble snart utvidet og gikk ut som delt ansvar mellom studio i Tromsø og Vadsø. Fornorskingspolitikken sto lenge sterkt og tilhengerne av den markerte stor motstand mot de samiske sendingene og argumenterte blant annet med at det kunne komme krav om sendinger også på finsk fra Vadsø–senderen som lå i et område med betydelig kvensk befolkning. Ved gjenoppbyggingen etter betydelige krigsskader fikk Vadsø et nytt studio– og senderbygg i 1949, i en ganske monumental utforming, med klar blokkvirkning og mønstermurt tegl lignende Oslo rådhus som nå sto nesten ferdig. Akustiske hensyn i et større studio førte til avanserte konstruksjoner på linje med det beste i moderhuset på Marienlyst. Vadsø–senderen er senere nedlagt, og i 2013 er det vedtatt at resten av distriktskontoret skal flyttes til Alta.

Distriktskontoret i Vadsø fra 1949 med klar blokkvirkning, monumental trapp og dekorativ mønstermuring i teglveggene. Foto L.J. Hvinden–Haug, NIKU 2012.

Sameradioens bygg i Karasjok t.v., et beskjedent bygg etter NRKs såkalte Systembygg–prinsipp. Det er planlagt, koblet og drives sammen med lokaler i det opprinnelig kommunale kulturhuset t.h. som NRK kjøpte i 2014. Foto L.J. Hvinden–Haug, NIKU 2012.

Sameradioens hovedkontor fikk nye lokaler i Karasjok fra 1984, og har etter hvert bygget ut virksomheten med radio– og TV–sendinger på samisk til hele nordområdet i samarbeid med de nasjonale kringkastingsselskapene i Sverige og Finnland. Også her ble det bygget med Systembygg–prinsippet fra Jan Bauck arkitektkontor, men nå i panelt trekonstruksjon. Anlegget er delvis sammenbygget med og planlagt sammen med et kommunalt kulturhus som fra starten av også har vært brukt som studio for NRK. Det ble oppført samtidig som NRKs bygninger og med samme arkitekter og med lignende detaljering. Kulturhuset ble oppført med tilskudd fra både NRK, kulturbyggmidler fra det daværende Kultur– og vitenskapsdepartementet og særskilte midler for Nord–Norge fra det daværende Kommunal– og arbeidsdepartementet. Kulturhuset er i 2014 kjøpt av NRK, men skal fortsatt også brukes til sitt opprinnelige kulturhusformål i en avtalt periode fremover. Med dette kjøpet er en representant for de mange lokale kulturbygg som er delfinansiert med kulturmidler fra departementet, kommet i statlige eie og under departementets ansvarsområde hvor det finner sin plass i departementets landsverneplan.

6. Norsk Tipping, idrettsarenaer og kulturbygg

Lov om tipping ble vedtatt i 1946 og Norsk Tipping opprettet. Selskapet er et statlig heleid aksjeselskap som er underlagt Kulturdepartementet. Virksomheten reguleres nå av Lov om pengespill mv. av 28. august 1992 nr. 103 (pengespilloven), med senere endringer. Kulturdepartementet gir tillatelse til innføring av nye spill og fastsetter spillereglene. Departementet avgjør også hvor stor andel av innsatsbeløpet som skal gå til premier. Beslutning om iverksettelse av annen virksomhet, eller om opprettelse av datterselskaper, skal tas i generalforsamling. Kulturministeren utgjør selskapets generalforsamling.

Norsk Tippings samfunnsoppdrag er tredelt slik det er definert pr. 2013:

- Å tilby attraktive spill innenfor rammen av norsk pengespillpolitikk.
- Å tilby ansvarlige spill som ikke skaper samfunnsmessige problemer.
- Å levere et størst mulig overskudd til samfunnsnyttige formål.

Selskapet skal bidra til stabil og langsiktig finansiering av samfunnsnyttige formål, og samtidig være myndighetenes instrument for å sikre at spill foregår innenfor kontrollerte og sosialt ansvarlige former. Virksomheten har gjennom årene bidratt med store summer som tilskudd til anlegg av idrettsarenaer og oppføring av kulturbygg over hele landet. Et eksempel er Karasjok kulturhus som ble oppført i tilknytning til Sameradioens lokaler og i 2014 er kjøpt av NRK hvor det inngår i departementets landsverneplan sammen med NRKs øvrige bygninger på stedet.

Etter en beskjeden start med første spilleomgang i 1948 kom det raskt en voldsom vekst i omsetningen og antallet kommisjonærer. Utviklingen ble også preget av en rekke tekniske nyvinninger som rasjonaliserte driften, noe som også har hatt stor innflytelse på Norsk Tippings arealbehov og byggevirksomhet. Den første nyvinningen var mikrofotografering av kuponger som ble innført i 1963 og gjorde at man kunne erstatte de gamle papirkupongene i tre eksemplarer med ett eksemplar.

Stortinget vedtok i 1967 utflytting fra Oslo for Norsk Tipping som en av åtte statsinstitusjoner. Flyttingen til Hamar fant først sted i 1975. I 1968 besluttet styret også at man skulle utrede elektronisk kupongbehandlingssystem. Året etter innførte NRK «Tippekampen» med direkte overføring av engelske fotballkamper, en programpost som raskt

ble et fast og viktig innslag i mange nordmenns liv. Lokalene på Smestad ble etter hvert sprengt og virksomheten også fordelt på Linderud og Alnabru. I 1972 ble de første «leser/sorterer»–maskinene for elektronisk gransking av tippekupongene montert og erstattet store mengder manuelt arbeid.

Norsk Tippings bygg fra 1974 t.h. med bygget fra 1991 for online tipping t.v. Samtidig ble det oppført en fløy med ny hoved-inngang til begge fløyene. Foto Norsk Tipping. Etter www.norsk–tipping.no.

I 1972 startet også prosjekteringen av nybygg i Jønsrudveien 21 på Hamar ved Hamar–arkitekten Christian W. Lindman. Bygget ble overlevert i desember 1974. I 1986 ble Lotto innført, og senere er det også kommet til flere andre pengespill enn den opprinnelige fotballtippingen. I 1991 ble det oppført nybygg for online tipping. Det var i to etasjer syd for den gamle og bundet sammen med denne av nytt inngangsparti. Samtidig ble kantinen utvidet og ombygget. Det opprinnelige bygget ble pusset opp «for å fremstå i moderne og effektiv stil». Arkitekt var nå Knut Lindman, Hamar, sønn av Chr. W. Lindman. Teknologiutviklingen krevde etter hvert nytt dataanlegg, og i 2009 – 2011 ble nye underjordiske haller oppført for dette. De fikk et overbygg med kontorer og ny kantine som ble kjedet sammen med online–bygget fra 1991, og var tegnet av Vølund Arkitekter og Ingeniører, Hamar.

Litteratur:

Andersen, Håkon A., Terje T.V. Bratberg 2011: *Austrått. En norsk herregårds historie*. Trondheim: Pirforlaget.

Bakke, Marit 2005: *Kultur som kollektivt gode. Velferdspolitikk og distriktshensyn i kulturpolitikken fra 1920–årene til i dag.* Serien Norsk kulturpolitikk 1814–2014. Oslo: Unipub.

Brekke, Nils Georg m.fl. 2003: *Norsk arkitekturhistorie*. Oslo: Det norske samlaget.

Brun, Ole Daniel 1999: *Arkitektur i Oslo. En veiviser til byens bygningsmiljø*. Oslo: Kunnskapsforlaget.

Bråstad, Kjell J., Knut Johannessen og Trond Sirevåg (red.) (2002): *Med Clio til Kringsjå. Festskrift til riksarkivar John Herstad*. Oslo: Novus forlag. (Riksarkivaren skriftserie 13)

Bull, Edvard 1978:Norge i den rike verden 1945 – 1975. *Norges historie, bind 14*. Oslo: Cappelen forlag.

Dahl, Hans Fredrik 1975: *Hallo – hallo! : kringkastingen i Norge 1920–1940*, Oslo.

- 1978: *"Dette er London" : NRK i krig 1940–1945*, Oslo.
- og Bastiansen, Henrik G.: *Over til Oslo : NRK som monopol 1945–1981*, Oslo.

Dahl, Per Kristian Heggelund [et al.]1996: *Fra Stiftsarkiverne i Kristiania til Statsarkivet i Oslo:* Statsarkivet i Oslo 1914–1995. Oslo: Statsarkivet.

Ekroll, Øystein 2014: «Nidarosdomen 1814–2014: Korleis vart ein falleferdig kyrkje ein nasjonal heilagdom?», i: Ekroll, Øystein, Søren Hjorth og Einar Vegge (red.): *Vor kristne og humanistiske arv: betraktninger ved 200–årsjubileet for Grunnloven,* Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.

Eldal, Jens Chr. 1998: *Historisme i tre*, Acta Humaniora b. 41, Oslo: Universitetsforlaget, s. 124 (om Grotten).

Eliasson, Bo Ture 1994: Internationellt eller nationellt? O matt bygga ett hus för den Nationale scene. I: *Kunst og Kultur* nr. 3, 1994.

Engelstad, Kirsten 1992: *Bibliotekhagen. Festskrift til riksbibliotekar Bendik Rugaas 50 år.* Oslo: Riksbibliotektjenesten.

Fonnes, Ivar: Fra provisorienes tid. Intervju med førstearkivarene Helge Paulsen og Ole Kolsrud. I: *Arkivmagasinet* nr. 2, 1992. Oslo: Riksarkivaren.

Gladsø, Svein 2004: *Teater mellom jus og politikk. Studier i norsk teater fra 1700–tallet til 1940*. Serien Norsk kulturpolitikk 1814–2014. Oslo:Unipub.

Gram, Magdalena (red.) 2002: *Bibliotek och arkitektur:Byggnader–rum–samlingar.* Arkitekturmuseets skriftsserie, publikation nr. 9. Borås: Arkitekturmuseet.

Gunnarsjå, Arne 2007: *Arkitekturleksikon*. 2. revidert utgave. Oslo:Abstrakt forlag.

Hauglid, Anders Ole 2004: Aulestad – dikterhjem og nasjonaleiendom. I: Engen, Arnfinn (red.): *Maihaugen – evig ung, 1904 – 2004*. Lillehammer: Maihaugen.

Herje, Torunn [et al.], red. 2010: *Ingen sak for liten, ingen sak for stor. Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910). Maihaugen årbok 2010,* Lillehammer: Maihaugen.

Holter, Nils1951: «Kringkastingshuset», *Byggekunst*, nr.1.

Hvattum, Mari 2014: *Heinrich Ernst Schirmer. Kosmopolittenes arkitekt,* Oslo: Pax.

Johannessen, Knut 1992: Riksarkivets bygninger 1817–1992. I: *Arkivmagasinet* nr. 2, 1992. Oslo: Riksarkivaren.

Kiil, Alf 1969: *Arkivkunnskap. Statsarkiva*. Oslo: Universitetsforlaget. (Skrifter frå Landslaget for bygde– og byhistorie nr.3)

Kjeldstadli, Knut 1990: *Den delte byen, 1900 – 1948*. Oslo bys historie, bind 4. Oslo: J.W. Cappelens forlag a.s.

Lange, Marit (red.) 1998: *Nasjonalgalleriets første 25 år, 1837 – 1862.* Oslo: Nasjonalgalleriet.

Lunde, Øivind [1997]: *Erkebispegården,* Trondheim: Nidaros Domkirkes restaureringsarbeider

Løvlien, Astrid 2000: *Statsarkivet i Trondheim 1850–1900. En beretning*. Riksarkivaren skriftserie 10. [Oslo: Riksarkivaren]

Mathisen, Kjell Marius 1971: Praktbygning av gjenbrukstømmer. Datering av hovedhuset på Aulestad. *Maihaugen årbok* 2009, s. 74 – 81.

Munthe, Gerhard 1986: Universitetsbiblioteket i Oslo, 1811 – 1970. I: Norlin, Bo og Bendik Rugaas: *Universitetsbiblioteket i ord og bilder*. Oslo: Universitetsforlaget.

Myhre, Jan Eivind 1990: *Hovedstaden Christiania, 1814 – 1900. Den delte byen, 1900 – 1948*. Oslo bys historie, bind 3. Oslo: J.W. Cappelens forlag a.s.

Mykleby, Axel 1987: Norges bank som byggherre gjennom 160 år. I: *Byggekunst* nr. 5/6 1987.

Næss, Trine 1994: *Mellomkrigstidens teater i den norske hovedstaden.* Oslo: Solum.

Norgesbiblioteket – nettverk for kunnskap og kultur (2006). Bibliotekreform 2014, del II. Oslo: ABM–utvikling. (ABM–skrift #31)

Norsk Tippings nybygg for on–line tipping, *Byggenytt* nr. 11 1991.

Oslo byleksikon, 3. utgave, Oslo: Kunnskapsforlaget 1987.

Ringdal, Nils Johan 2004: *Fra Treschow til Riddervold. Om rammebetingelsene for norsk statlig kulturpolitikk 1814 – 1872 og andre studier i 1800-tallets kulturpolitikk*. Serien Norsk kulturpolitikk 1814–2014. Oslo: Unipub.

Risåsen, Geir Thomas og Kristin Solberg 2008: Eidsvollsbygningen tilbake til 1814. *Rapport Kunst og inventar nr. 21/2008, NIKU.* Versjon 13.03.2008.

Risåsen, Geir Thomas 2005: *Eidsvollsbygningen. Carsten Anker og Grunnlovens hus.* Oslo: N. W. Damm & Søn.

Sandnes, Svein 2000: *Det hvite hus. Byggehistorien til Kringkastingshuset på Marienlyst*, Oslo: NRK.

Sejersted, Francis 1978: *Den vanskelige friheten.* Norges historie, bind 10. Oslo, Cappelen forlag.

Solhjell, Dag 2005: *Fra embetsmannsregime til nytt akademiregime. Kunstpolitikk 1850 – 1940.* Serien Norsk kulturpolitikk 1814–2014. Oslo: Unipub.

Stortingsmelding nr. 22 (1999–2000). Kjelder til kunnskap og oppleving. Om arkiv, bibliotek og museum i ei IKT–tid og om bygningsmessige rammevilkår på kulturområdet.

Stortingsmelding nr. 7 (2012–2013). Arkiv.

Svalestuen, Anders A. 1992: Noen hovedlinjer i Riksarkivets historie 1817 – 1992 – administrasjon og historie. I: *Arkivmagasinet* nr. 2, 1992. Oslo: Riksarkivaren.

Takle, Marianne 2007: Kva er det nasjonale i Nasjonalbiblioteket? I: *NB 21* nr. 2, 2007.

Tschudi–Madsen, Stephan 1981: Norsk arkitektur 1870 – 1914. I: *Norges kunsthistorie,* bind 5. Oslo: Gyldendal forlag a.s.

www.norsk–tipping.no/selskapet/ (Div. opplysninger om selskapets historie og drift)

www.statsbygg.no/eiendom/Presentasjoner/ (Ferdigmeldinger og presentasjoner av div. eiendommer i Statsbyggs eie).

Ørjasæter, Tordis 1993: *Menneskenes hjerter. Sigrid Undset, en livshistorie.* Oslo: Aschehoug.

Åslund, Arnfinn m.fl. (red.) 2007: *I bøkenes verden*. Lillehammer: Maihaugen.

Landsverneplan Kulturdepartementet

Oversikt over fredete og vernete bygninger

f = fredet (kl.1), v = vernet (kl. 2), pbl = regulert etter plan – og bygningsloven

Navn	Bygning	Tidl. vern fredning	Forslag lvp	Ekst–eriør	Int–eriør	Løst in–ventar	Utom–hus	Regi–strator	Merknader
Arkivverket									
Statsarkivet i Bergen	Hovedbygning,	v pbl	f	f	f	f	v pbl	NIKU	Oppr. anlegg fra 1921.
	Garasje	v pbl	v pbl	v pbl				NIKU	Rester fra okkupasjonstiden.
	Bunker	v pbl	v pbl	v pbl				NIKU	Rester fra okkupasjonstiden.
Tidl. statsarkiv i Trondheim	Hovedbygning		v	v	v		v	Statsbygg	Anlegg fra 1929, Statsarkivet flyttet 2006.
Riksarkivet, Oslo	Bankplassen 3								Se Nasjonalmuseet – Arkitektur
Teater, opera									
Trøndelag Teater, Trondheim	Gamle scene med foajé	f 1969	f	f	f			NIKU	
Nationaltheatret, Oslo	Teaterbygningen	f 1983	f	f	f		f	NIKU	Utomhus = Ibsen– og Bjørnsonstatuene.
Den Nationale Scene, Bergen	Teaterbygningen	f 1993	f	f	f		f	NIKU	Fredning 1993 av bygn., interiør og park.
Rogaland Teater	Teaterbygningen	v pbl 1979	v	v	v			NIKU	Vern pbl 1979 gjelder eldre deler av bygningen.
Den norske opera og ballett, Oslo	Hovedbygning i Bjørvika	f 2012	f	f	f		f	Riksantikv	
Museer mm.									
Nasjonalmuseet, Oslo	Nasjonalgalleriet	f 2012	f	f	f		f	Riksantikv	
	Museet for samtidskunst	v pbl	f	f	f	f	v pbl	NIKU	
	Arkitektur	f 2002	f	f	f			Riksantikv	
Nordnorsk Kunstmuseum, Tromsø	Hovedbygning Sjøgt. 1,	v	f	f				Statsbygg	v i kommunedelplan.
Arkeologisk Museum i Stavanger	Hovedbygning (Frue Meieri)	v pbl	v pbl	v pbl				Statsbygg	v i kulturminneplan for Stavanger.
	Iskrembygg (Frue Meieri)	v	v	v				Statsbygg	v i kulturminneplan for Stavanger.
Nobels Fredssenter, Oslo	Vestbanestasjonsbygn.	f 1994	f	f	f			Statsbygg	
Kultur– og personalhistoriske anlegg									
Stiftelsen Eidsvoll 1814	Hovedbygning, 2 gl. paviljonger.	f 1933, v pbl						Riksantikv	Registreres og vurderes av Riksantikvaren.
	Styrerbolig/kontor	v pbl						Riksantikv	Registreres og vurderes av Riksantikvaren.
	Vognremisse							Riksantikv	Registreres og vurderes av Riksantikvaren.
	Publikumsbygg							Riksantikv	Registreres og vurderes av Riksantikvaren.

Navn	Bygning	Tidl. vern fredning	Forslag lvp	Ekst–eriør	Int–eriør	Løst in–ventar	Utom–hus	Regi–strator	Merknader
Nidaros domkirke	Domkirken	f automatisk	f	f	f				Ingen endring av automatisk fredning.
Erkebispegården, Trondheim	Nordfløyen	f automatisk	f	f	f			NIKU	Ingen endring av automatisk fredning.
Vestfløyen	Kongsgårdsg. 1 D	f automatisk	f	f	f			NIKU	Ingen endring av automatisk fredning.
Bispefløyen	Kongsgårdsg. 1 A.	v pbl	f	f	f			NIKU	Nybygg 1997.
Museet	Kongsgårdsg. 1 B	v pbl	f	f	f			NIKU	Nybygg 1997.
Artilleribygningen	Kongsgårdsg. 1 C	f 1934, v pbl	f	f	f			NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren.
Verkstedbygn. (restaurant)	Kongsgårdsg. 1 E	f 1934, v pbl	f	f				NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren.
Vakthuset	Kongsgårdsg. 1 E	f 1934, v pbl	f	f	f			NIKU	
.....Borggården	Borggården	v pbl					f	NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren.
.....Ytre gård	Ytre gård	v pbl					f	NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren.
Laboratoriet	Schirmers g. 3–5	f 1934, v pbl	f	f	f			NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren
.....Verksted/kontor	Kjøpmannsg 1 C	v pbl	f	f				NIKU	Omfang vurderes av Riksantikvaren
Aulestad i Lillehammer	Hovedbygn. (museet)	f 1923	f	f	f		f	NIKU	Hele eiendommen fredes.
	Vognskjul	v pbl	f	f	f		f	NIKU	
	Drengestua	v pbl	f	f	f		f	NIKU	
	Låven	v pbl	f	f		f	f	NIKU	
	Folkestua	v pbl	f	f	f		f	NIKU	
	Stabburet	v pbl	f	f	f		f	NIKU	
Bjørgan prestegård	Hovedbygning m/hage	f 1933	f	f	f		f	Statsbygg	Bjørnstj. Bjørnsons fødested, Tynset kommune.
Bjerkebæk i Lillehammer	Sigrid Undseths anlegg	f 1982	f	f	f		f	NIKU	Tre bolighus, uthus og hage.
	Publikumsbygg fra 2007		f	f	f	f	f	NIKU	Oppført i fredet og vernet område. Prisbelønnet arkitektur.
Uranienborg i Oppegård	Hovedbygning		f	f	f		f	NIKU	Roald Amundsens hjem.
	Badehus		f	f	f		f	NIKU	
	Lysthus		f	f			f	NIKU	
	Uthus		f	f	f		f	NIKU	
	Ishus		f	f			f	NIKU	
	Utedo		f	f			f	NIKU	
	Hundehus		f	f			f	NIKU	
Grotten i Oslo	Æresbolig	f 1933	f	f	f		f	Statsbygg	Henrik Wergelands hjem.

Navn	Bygning	Tidl. vern fredning	Forslag lvp	Ekst–eriør	Int–eriør	Løst in–ventar	Utom–hus	Regi–strator	Merknader
Austrått i Ørlandet	Borgen	f 1933	f	f	f		f	Statsbygg	
	Pyramiden	f 1933	f	f			f	Statsbygg	
Tuengen allé 10, Oslo	Stenersenvillaen	f 2011	f	f	f		f	Statsbygg	
Nasjonalbiblioteket									
Avd. Oslo	Eldre bygn. fra 1908–1945		f	f	f		f	NIKU	Oppr. Universitetsbiblioteket. Tilhører Entra Eiendom AS.
NRK, Norsk Rikskringkasting									
Marienlyst, Oslo	Kringkastingshuset	v Gul liste	f	f	f	f	f	NIKU	
Distriktskontoret i Vadsø	Hovedbygning		f	f	f			NIKU	
Sameradioen i Karasjok	Sameradiohuset		f	f	f			NIKU	
	Kulturhuset		f	f	f				